

Reverendissimo Jacobo Bohemae Principi
Magnarum virtutum Patris Regis Summissimo
Imitatori & Studiosissimo

Ф

ОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

Explicatio Natarum

1. un. actus.
 2. a Summo Pontificus olim exornata, ubi
 spates data
 3. cum Pente lapides ingento altitudinis
 ardo - lapidi sicco constructa in quatuor
 us. ars Elomias vsunt ad sum-
 mium. Mithridaticum.
 4. Agge pro mitoris bellis a Natione
 Armata ex isto lapide extructa.
 5. Pente Lethera. ma.
 6. Pente Rustica.
 7. Pente loci.
 8. Pente Pyrobolica.
 Pente Curata cum appis Tanti edra
 ex sua pte in in mitoris bellis
 9. Pente Pente in pte.
 10. Pente in fure Curata ad
 Elomum Invenio.

Spiegazione delle Pente
 1. Pente una
 2. Pente a Summo Pontificus olim exornata
 3. Pente cum Pente lapides ingento altitudinis
 4. Pente ardo - lapidi sicco constructa in quatuor
 5. Pente us. ars Elomias vsunt ad sum-
 6. Pente mium. Mithridaticum.
 7. Pente Agge pro mitoris bellis a Natione
 8. Pente Armata ex isto lapide extructa.
 9. Pente Pente Lethera. ma.
 10. Pente Pente Rustica.
 11. Pente Pente loci.
 12. Pente Pente Pyrobolica.
 13. Pente Pente Curata cum appis Tanti edra
 14. Pente Pente ex sua pte in in mitoris bellis
 15. Pente Pente 9. Pente Pente in pte.
 16. Pente Pente 10. Pente Pente in fure Curata ad
 17. Pente Pente Elomum Invenio.

Міністерство України в справах будівництва і архітектури
Управління охорони історичного середовища та реставрації пам'яток
архітектури

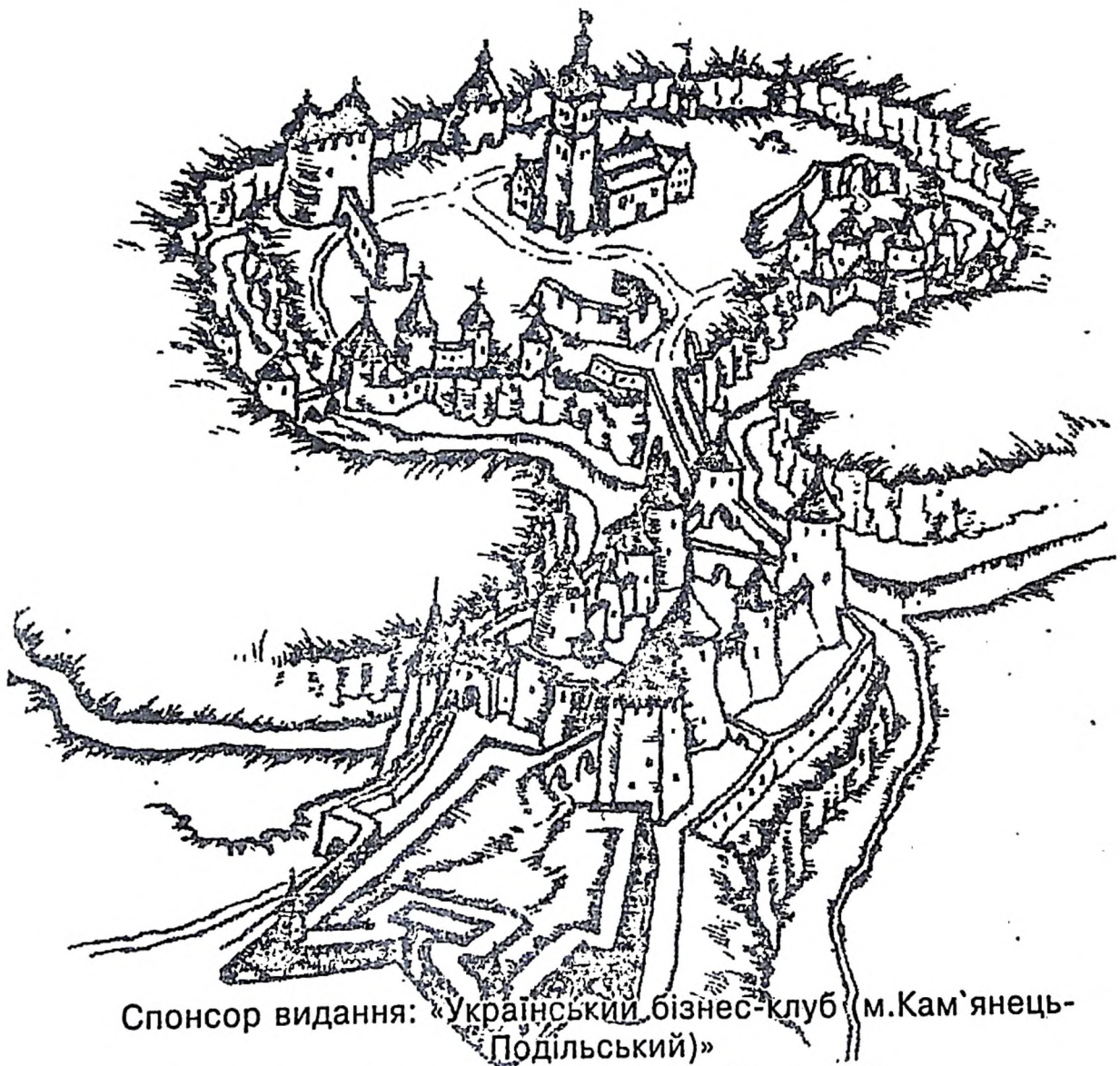
Державний історико-Архітектурний заповідник у м. Кам'янець-
Подільському

Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і
містобудування (м. Київ)

Центр Поділезнавства (м. Кам'янець-Подільський)

Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні

Матеріали

Спонсор видання: «Український бізнес-клуб (м. Кам'янець-
Подільський)»

президент - Володимир Сірацький

Кам'янець-Подільський, 18-22 жовтня 1993 р.

ПРОБЛЕМИ І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОХОРОНИ ПAM'ЯТОК ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.

Надзвичайно складна і бурхлива історія України, її особливе геополітичне розташування привели до того, що Україна має тепер на своїй території унікальну колекцію пам'яток фортифікаційної архітектури. Унікальність цієї скарбниці визначають такі обставини. Українська земля, починаючи з енеоліту, була місцем, де формувалося споконвічне населення Європи. Тому комплекс пам'яток, які має Україна, є своєрідним показовим "зрізом", що демонструє еволюцію фортифікаційного мистецтва у цій частині континенту. Територія України завжди знаходилася в зоні дуже реальної воєнної небезпеки, а будівництво фортець було передумовою виживання. Тому фортифікаційна справа завжди мала тут першорядне значення. Україна тривалий час перебувала в стиковій смузі військового протистояння потужних європейських і азійських держав. Отже, територія України була полігоном, де весь час творилася найбільш серйозна архітектура. Стикування військово-політичних і культурологічних регіонів приводило до переймання досвіду і взаємного "підтягування" у сфері фортифікацій. Таким чином, на території України в потягності існує ніби своєрідний музей, комплекс пам'яток оборонного мистецтва, який охоплює практично всі історичні періоди. Але стан збереженості цього скарбу є надзвичайно поганий. Таке становище викликане рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Причинами, які обумовлюють тепер гостру потребу вивчення, охорони, раціонального використання пам'яток фортифікаційного мистецтва на території України є наступні. Історична спадщина України є невід'ємною частинкою світової спадщини, у збереженні та вивченні якої зацікавлене все людство. В спадщині збережена історія України. Збереження спадщини є передумовою відродження нації, обов'язком Української Держави перед своїм народом і перед людством, справою її престижу. Охорона і регенерація пам'яток, в тому числі пам'яток фортифікаційної архітектури, разом з охороною природного довкілля, є фактором, спроможним створити основу для формування своєрідності та неповторної духовності сучасних міст і сіл. Збереження і належна експозиція пам'яток має також прибутковий, економічний аспект, бо формує підставу індустрії туризму, для розвитку якої в Україні є всі потрібні передумови.

Основними факторами, які перешкоджають тепер здійснювати в Україні ефективні заходи в справі вивчення, охорони та реставрації пам'яток архітектури є такі: відсутність коштів не тільки на реставрацію, але також на вивчення та консервацію пам'яток; відсутність

правових підстав для ефективної охорони пам'яток; відсутність у сучасному українському суспільстві сформованої громадської думки, яка була би орієнтована на збереження пам'яток; відсутність "банку досліджень" фортифікаційної архітектури, який за обсягом був би хоча би близьким до того, що вже створено в інших розвинутих країнах; відсутність достатнього числа спеціально підготованих наукових кадрів, а також відсутність відповідних наукових установ, що є спричинене відсутністю фінансування у цій сфері.

Головними напрямками, в яких тепер необхідно діяти в сфері досліджень, охорони та реставрації пам'яток фортифікаційної архітектури є наступні. Найбільш невідкладне завдання полягає в тому, щоби врятувати від подальшого знищення усі пам'ятки, які ще збереглися. Головними сферами, в яких потрібно розгорнути діяльність як у тактичному, так і в стратегічному аспектах, є наступні п'ять, які ми позначуємо тут ключовими словами: "законо", "громадська думка", "наукові дослідження" та "реалізація".

При такому стані справ, який тепер існує в Україні, треба насамперед вийти на світовий рівень, перейняти міжнародний досвід, з тим, щоби надалі рухатися на рівних засадах. Слід діяти в напрямі міжнародної співпраці та допомоги, виходячи з заінтересованості міжнародної громадськості у збереженості спадщини України як частинки спільної спадщини Європи та Світу. Принципове значення має активне формування в суспільстві громадської думки, сприятливої для охорони пам'яток всюди, де вони є. Іншою передумовою збереження спадщини є включення системи охорони пам'яток в загальну систему економічного життя суспільства. Завдання полягає в тому, щоби фінансування охорони пам'яток, в тому числі стародавніх фортифікацій, було би вигідним вкладом, в якому зацікавлений той, хто вкладає в цю справу свої гроші. Мала би бути складена Комплексна програма дослідження, збереження, реновації та подальшого збагачення спадщини Української держави, з розділом, який стосується архітектури фортифікацій.

На сучасному етапі, який у напрямі дослідження, збереження та раціонального використання пам'яток України є лише початковим, чільне місце мало би зайняти насамперед систематичне проведення всеукраїнських та міжнародних наукових і науково-практичних зустрічей, обговорень і конференцій.

ЗАМКИ І ФОРТЕЦІ УКРАЇНИ. СТАН ТА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ.

З більшості колись численних в Україні міст-фортець, замків, замочків або оборонних дворів на сьогодні не залишилося й сліду. Лише рештки валів, ровів, перекази, топонімічні назви або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скупі відомості про них. Протягом останніх років проводиться інтенсивна робота над складанням каталога оборонних споруд України, які існували від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Це давньоруські укріплені городи, пізніше - (XIV-XVII ст.) міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костели, синагоги, військові укріплення (табори), сторожеві вежі, оборонні дзвіниці тощо. На території України (за сучасним адміністративно-територіальним поділом) взято на облік близько 5.000 об'єктів.

На другу половину XVI - початок XVII ст. припадає бурхливий розвиток будівництва оборонних споруд в Україні. Саме з цього часу залишилося у нас найбільше пам'яток оборонного будівництва. Якщо пам'ятки давньоруського, скіфського чи більш раннього часу є постійним об'єктом дослідження наших археологів, вони взяті на облік, описані і т.ін., то пам'ятками пізнішого часу цікавляться, як правило, лише архітектори та мистецтвознавці тоді, коли ці об'єкти (міста-фортеці, замки, храми, монастирі і т.ін.) збереглися. Цікавими оборонними спорудами часів пізнього середньовіччя, які ще мало досліджені, є храми. Якщо церкви, костели і монастирі будувалися у вигляді фортець від часу прийняття християнства, то синагоги становлять окрему сторінку фортифікаційних систем, зокрема, міст-фортець XVI-XVII ст.

Досить пажликим у дослідженні пам'яток оборонного будівництва є реконструкції давньоруських городів, храмів, пізньосередньовічних міст-фортець, замків, військових (козацьких) таборів тощо. За останні роки в цьому напрямку зроблено багато. Загальновідомі реконструкції пам'яток оборонного будівництва, здійснені Г.Н.Логвином, П.О.Раппопортом, В.О.Тимощуком, К.І.Терещуком та ін. Однак, названі автори, як правило, цікавилися давньоруськими пам'ятками. Натомість збереглися численні матеріали, є друкована література з докладними описами замків та міст-фортець (документи XVI-XIX ст.), які можна використати для їх проєктів реконструкції або відтворення на рисунках їхнього зовнішнього вигляду. Цілий ряд проєктів реконструкцій за матеріалами автора та на основі власних польових обстежень виготовив молодий

львівський художник Микола Козурак у чорно-білому та кольоровому зображенні*.

Як зберігаються деякі пам'ятки оборонного будівництва? Взяти хоча б такі могутні в минулому фортеці, як Білгород-Дністровський, Хотин, Кам'янець-Подільський (місто-фортеця та замок), Меджибіж, Свірж, Мукачів, Зимне (монастир), Луцьк та ін. Деякі з них реставруються уже по 20-30 років, але закінчення цих робіт не видно. Деякі оборонні споруди знаходяться у більш-менш пристойному стані і використовуються за різним призначенням: у них розміщені музеї, лікарні, санаторії тощо (Олеськ, Острог, Манява та ін.), хоча й ця категорія пам'яток також вимагає негайного втручання реставраторів. Є в Україні й такі замки, в яких перебувають військові частини (Бродь, Яворів, Сокаль (монастир), Івано-Франківськ та ін.).

Ще 20-30 років тому чимало пам'яток оборонного будівництва були в такому стані, що їх можна було відбудувати чи відреставрувати навіть невеликими коштами і зусиллями. Важко змиритися з тим, що вже в останній час нищать численні пам'ятки. Для відбудови чи реставрації пам'яток потрібні великі кошти і, головне, кваліфіковані спеціалісти. Численні пам'ятки-фортеці, яких є так багато в Україні, повинні бути врятовані і збережені для майбутніх поколінь.

17 вересня 1993 р. у Львові відбувся установчий з'їзд Товариства прихильників фортець та палаців. Головою колегії Товариства обрано О.Мацюка. Товариство зареєстроване як регіональне, тобто з діяльністю в межах Львівської області. Але якщо в інших областях будуть засновані подібні Товариства, вони зможуть об'єднатися у Всеукраїнське Товариство.

Як і всяке громадське об'єднання, Товариство запрошує у свої ряди зацікавлених осіб, як аматорів, так і професіоналів, всіх, хто уболіває за стан та збереження наших пам'яток оборонної та палацової архітектури.

На даний момент адресою Товариства прихильників фортець та палаців є: м.Львів, вул Стефаника, 3. Писати заступнику Голови Товариства Володимирі Пшику.

*Див., зокрема, на вкладці.

ІСТОРИЧНІ СИСТЕМИ УКРІПЛЕНЬ В УКРАЇНІ.

Розвиток систем укріплень пов'язаний із становленням державності. Зміни політичної ситуації на континенті викликали перекроювання кордонів держав і формування нових фортифікаційних систем. Часткова спадковість цих систем пояснюється прив'язаністю їх до природно-ландшафтної основи краю, передусім до гідрографічної мережі і рельєфу.

Ранні держави залишили сліди оборонних споруд великої протяжності. Оборонні системи мали найпростіші елементи мережі розселення - гнізда слов'янських селищ. З утворенням і зміцненням Київської Русі системи укріплень ґрадів вздовж приток Дніпра захищали Русь від сторони "поля". Такі ж системи склались вздовж Дністра, а "порубіжні ґради" підсилювали природні границі кожного з князівств. З поширенням влади литовських князів колишні оборонні споруди перестають відігравати важливу роль. І вже на початку XV ст., коли експансія великого князя Вітаутаса досягла Чорного моря, в степу будували довгі лінії укріплень для захисту поселень, що сягали на південь набагато глибше, ніж за часів Київської Русі (1). Окреме питання - це дослідження військового мистецтва українського козацтва і устрій Січі.

Епоха Відродження, нове мислення, захоплення геометрією та військовою інженерією приносять нові ідеї. Після Люблінської унії, згідно якої значна частина України входить до складу Польської Корони, в наукових трактатах розробляються ідеї просторового загосподарювання і охорони східних рубежів (2). Розвивається свідомість урбаністичних пермін в новосконструйованому організмі держави. Із середини XVI ст. пропонується утворення засічних ліній в лісових районах і побудова замків що через кілька миль. Передбачається система державних інвестицій і система пільг та привілеїв для приватних осіб, які б були залучені у справу охорони східних кордонів. Старі фортеці вважаються малопродатними: їх потрібно зміцнити, або розібрати. Вздовж Дністра планується насипати вал на взірць Великої китайської стіни, заповнений фортецями. Причому Кам'янець розглядався як голова фортеця. Плани щодо оточення Таврійського півострову фортецями, завершають розвиток фортифікаційних ідей Речі Посполитої у південно-східному напрямку. Проекти фортифікаційних систем України доповнювались планами колонізаційного пасмового розселення, проектом водного сполучення між Балтійським і Чорним морем, утворенням нової мережі торгових міст і головного порту Європи в

Очакові. Часткова реалізація проектів по фортифікації України зображена на картах Г.Л. де Боплана. Закладені міста-фортеці і замки на подільських притоках Дністра утворили багатопов'язаний оборонний пояс проти південно-східної експансії.

Останній етап у розвитку фортифікаційних систем України наступає після входження України у склад Московської держави. Поступове заселення Дикого поля викликало до життя грандіозні проекти оборонних ліній, які вповні були реалізовані, використовуючи частково старі "городки" і городища. Міста-фортеці доповнювались кріпостями, острожками, надолбами, котками, честиками тощо. Найраніша - це Білгородська лінія. Перед 1679 роком було складено ретельний проект Нової (Ізюмської) лінії, що продовжувала систему старих укріплень. В 30-х роках XVIII ст. була збудована Українська лінія, завдовжки 285 км, а за нею будувалися інші лінії аж до самого Кавказу (3). Після перемоги Росії у турецькій війні необхідність у південних оборонних лініях відпала. Зміни у веденні воєн призвели до втрати значення фортифікаційних споруд. На сьогодні це - окремі розрізнені, сильно зруйновані об'єкти, що вимагають вивчення і охорони.

Примітки: 1. Субтельний О. Україна: Історія. - К.: Львів, 1991. 2. Zarembka Teresa. Początki polskiego piśmiennictwa urbanistycznego. - W-wa; Łódź: PWN, 1986. 3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків: Основа, 1991.

Ірина Дида

ФОРТИФІКАЦІЇ І КРАЄВИД В УКРАЇНІ.

На протязі тисячоліть будівництво фортифікацій було фактором, який накладав свій відбиток на урбаністику так само, як впливають на архітектуру осель інші фактори (потреба захисту від непогоди, потреба комунікацій, економічна доцільність тощо). Тому проблему фортифікаційної архітектури потрібно розглядати не тільки в аспекті власне оборонної техніки та воєнної історії, але і з точки зору еволюції містобудівництва і містобудівельного мистецтва взагалі.

В силу цілого ряду історичних обставин, найдавніший період будівництва фортифікацій в Україні був орієнтований на якнайповніше використання оборонних можливостей природного довкілля. В цьому відношенні фортифікаційна архітектура відповідала загальному характерові урбаністики, яка в Україні споконвічно була прив'язана до природи і становила з нею одне ціле. Оскільки навколишня природа була різноманітною, оборонна доктрина полягала не в тому,

щоби оточувати певну територію стандартизованим поясом укріплень, а в тому, щоби забезпечити надійний захист, застосовуючи різні засоби, насамперед природні. Якщо в одних випадках влаштовували фортифікації навколо всієї заселеної території міст, то інших будували компактні оборонні осередки посеред неукріплених поселень, ще в інших мешканці не фортифікували своїх міст, але зберігали в недоторканому стані поблизькі ліси й нетрі, в які потенціально протидіяти проникненню не міг. У більшості випадків фортифікації будували тільки там, де не було надійних природних перешкод.

В архітектурно-композиційному відношенні традиційні українські фортеці завжди формували одне ціле з навколишнім природним краєвидом. У фортифіковані комплекси звичайно розташовувалися або на вершині гори чи височини, таким чином, що зелені схили були ніби п'єдесталом для монументальних архітектурних споруд, або так, що оборонювана ділянка, ніби корабель, піднімалася посеред заболочених або водних просторів. В більших фортецях існував оптичний зв'язок головного осередка з системою форпостів. В епоху вогнепальної зброї в Україні знайшли застосування бастионні оборонні системи, створені на підставі імпортованих з Заходу фортифікаційних доктрин. Давня традиція пов'язувати фортифікаційні системи з природним краєвидом отримала свій вияв, зокрема, у розміщенні замків та резиденцій на видатних точках рельєфу, у поєднанні укріплених замків-резиденцій з парками і звіринцями, у розміщенні партерів та квітників на бастионах фортець.

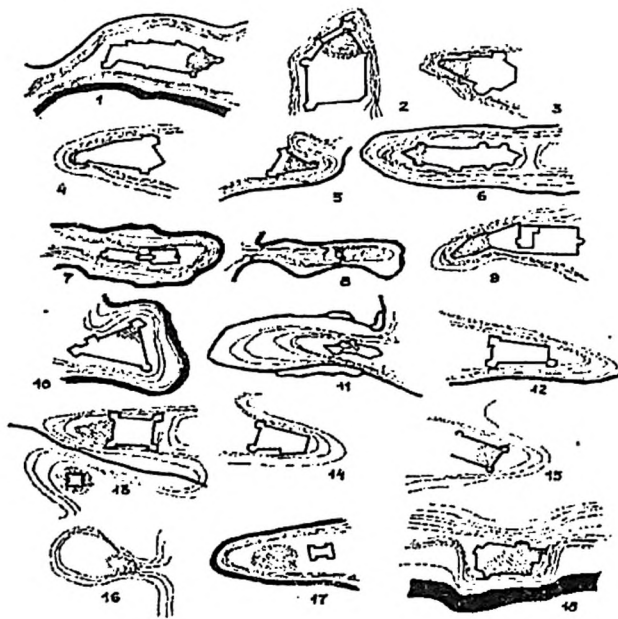
В сучасних умовах природні елементи місцевості не можуть мати суттєвого оборонного значення. Сучасні військові споруди - це насамперед полігони, аеродроми, бази, школи, казарми та командні пункти. Гостро стоїть питання про архітектурне співвідношення таких об'єктів з природним краєвидом. Фортифікаційна архітектура України має бути предметом багатостороннього аналізу не тільки в історичному аспекті, але й з точки зору історії формування властивих для України архітектурних композиційних принципів.

ВИСЛІДИ І ПЕРСПЕКТИВИ СТУДІЙ МУРОВАНОГО ОБОРОННОГО БУДІВНИЦТВА ПОДІЛЛЯ.

Поділля - один з найцікавіших регіонів України, відомих своїм мурованим і, зокрема, оборонним будівництвом. В сучасній історіографії, котра розглядає оборонне будівництво досить побіжно, на тлі соціально-економічних та політичних проблем, ця галузь архітектурної діяльності часто-густо трактується істориками досить спрощено та схематизовано, внаслідок чого стихійно і без належної наукової аргументації виникла концепція формування і еволюції мурованого оборонного будівництва в Україні. Вона полягає в тому, що поодинокі муровані оборонні споруди з'явилися на теренах Західної України лише наприкінці XIV-XV ст., а масового характеру муроване військове будівництво набуло лише в XVI-XVII ст. внаслідок перебудов первісних дерев'яних замків та укріплень. За більше ніж 40 років існування цієї концепції в науковій літературі не було жодної спроби поставити її під сумнів, хоча б з огляду на причину раптової та ризикованої в умовах безперервних військових сутичок зміни будівельного матеріалу та переходу до принципово нової будівельної технології. Залишається відкритим також питання, чому на землях Західної України і, зокрема, Поділля, багатого на міцне і довготривке каміння, впродовж століть будували з дерева, що не мало цих якостей. Ця концепція побутує й досі, незважаючи на те, що дослідження окремих об'єктів (Кам'янець-Подільський, Хотин, Язівець, Луцьк, Меджибіж та ін.) свідчать на користь того, що муроване будівництво в Україні розвивалося в загальному річизі еволюції військової архітектури Східної та Західної Європи. Але фактам, отриманим під час досліджень цих та інших об'єктів, надається статус винятків, а об'єкти досліджень переходять до рангу унікальних.

Розгляд цілої низки об'єктів мурованої військової архітектури Поділля та аналіз їх архітектурних особливостей показав, що немає підстав розглядати ці об'єкти як унікальні ні з точки зору архітектурної типології, ні за хронологічними параметрами. Йдеться виключно про ступінь дослідженості споруд та виявлення їх загальних або специфічних характеристик. За типологією переважна більшість подільських замків належить до мисового типу, зумовленого топографічними особливостями терену, порізаного численними притоками Дністра та Південного Бугу. До мисових укріплень належить ціла низка відомих оборонних замків та фортець, таких як Кам'янець-Подільський,

Меджибіж, Скала-Подільська, Язлівець, Бучач, Тереховля, Зіньків, Кривче, Кудринці, Сутківці, Чернокозинці, Шарівка, Будаївів, Панівці, Янів, Червоноград, Монастирок під Бучачем, Сидорів, Микулинці, Висічка, Озаринці, Стіна та ін. Мисовий тип репрезентує також багато городищ, розкиданих по притоках Дністра. Цікаво, що мисовий тип є досить архаїчним, але на Поділлі він зустрічається впродовж кількох століть - з XI до XVIII ст. П. Раппопорт виділяє мисовий тип укріплень як домінуючий на території Галицької землі починаючи з X-XI ст. на відміну від круглих та наближених до квадрату в плані городищ, що були розповсюджені в інших регіонах і відсутні на Галичині (Раппопорт, 1967, 196-200). Безперечно, що основна причина переваги цього типу на Галичині і Поділлі полягає в особливостях природної топографії, і саме цей чинник був визначальним на ранніх стадіях розвитку фортифікації. Однак на формування мисового типу укріплень як домінуючого на Поділлі вплинули окрім ландшафтних особливостей історичні умови розвитку регіону.

Замки мисового типу (типологія): 1. Скала-Подільська, 2. Чернокозинці, 3. Кам'янець-Подільський, 4. Бучач, 5. Тереховля, 6. Горіхівці (Токи), 7. Меджибіж, 8. Сидорів, 9. Язлівець, 10. Кудринці, 11. Будаївів, 12. Сутківці, 13. Микулинці, 14. Панівці.

Якщо прослідкувати частоту згадок міст Пониззя-Поділля в історичних джерелах до XIV ст., складається враження, що ці землі майже не були заселеною. Це особливо виразно простежується на мапі, складеній Л. Махновцем за даними картографування літописних свідчень (Літопис руський... 1989). Міста Пониззя вперше згадуються лише з XII ст. як такі, що вже існують. Жодних даних про час їх заснування літопис не подає. Ці міста вкрай нечисленні: Ушиця,

Микулинці, Бакота, Кам'янос, Кучелани, Кам'янець. На кінець XIV ст. до них приєднується Смотрич, Червоноград, Скала, Меджибіж, Божський, Віпшиця. Вимагає пояснення, приміром факт, чому літопис замовчує про Кам'янець-Подільський та Меджибіж в ті часи (відповідно XI та XII ст.), коли вони, за даними археологічних досліджень, вже існували. Також незрозумілим є факт, чому всі міста, що їх згадує літопис, локалізуються на дуже обмежених територіях, що прилягають до Дністра та двох його головних притоків. По відношенню до густо залюднених теренів Галичини й Волині це видається малоімовірним, враховуючи природно-кліматичні переваги Поділля і наявність родючих земель та численних річок. М. Молчановський звертає увагу на раптовість, з якою на політичній мапі Галицько-Волинського князівства з'являється Пониззя з містами, відзначаючи при цьому певну політичну незалежність цієї землі. Він знаходить пояснення цій обставині в тій особливій ролі, яку, на його думку, відіграло Пониззя по відношенню до Галичини й Волині: воно виконувало функцію своєрідної "буферної зони", і з такої точки зору було вкрай необхідне галицько-волинським князям (Молчановський, 1886, 101-102). Отже, відсутність даних в літописі може пояснюватися адміністративною самостійністю краю, котрий не попадав в поле зору літописця доти, доки не опинився в сфері інтересів політичних кіл Галицько-Волинської Русі. Разом з тим скупість літописних даних не дозволяє скласти більш-менш повної уяви про тогочасний урбаністичний розвиток Поділля. Світло на це питання певною мірою проливають більш ранні джерела, в яких ми знаходимо згадки про існуючі в цьому регіоні рештки поселень, що називалися "городами". Географ II ст. н.е. Птолемей позначає на лівому березі Дністра, в межах європейської Сарматії п'ять міст (Ptolemai, 1883, 412-432). Візантійський імператор Костянтин Порфирогенет (сер. X ст.) повідомляє про п'ять "спорожніх фортець" в землях печенігів, біля переправ через Дністер: він наводить народні перекази про те, що колись ці фортеці належали "ромеям" (Багрянородний, 1991, 157). Історики вважають, що міста, зазначені Птолемеем та Порфирогенетом тотожні і розміщуються в середній течії Дністра. Стан археології, однак, не дає матеріалів ані на підтвердження, ані для спростування цієї гіпотези. Наприкінці XI ст. анонімний Баварський географ згадує про 318 міст уличів та 148 міст тиверців в Побужжі та Подністров'ї (Федоров, 1952, 250). Крім ціх міст повідомляє й руський літописець близько 893 року: "суть гради их и до сего дне". На думку М. Молчановського літописні міста Пониззя є містами уличів та тиверців (Молчановський, 1886, 32). Враховуючи наведені вище свідчення, ми змушені визнати, що на терені Середнього Подністров'я (зокрема

на Поділлі) в другій половині I тис. н.е. існувала відносно самостійна в політично-адміністративному відношенні земля, яка мала численні поселення, що не могли зникнути, не лишивши слідів містобудівної культури та досвіду фортифікації. Найдавніші з досліджених мурованих укріплень на Поділлі виявлені в основі середньовічних замків Кам'янець-Подільського та Меджибожа. Давні ядра існують в замках Язлівця, Скали-Подільської, Жванця, Панівців, Сидорова, Бучача, Зінькова, Чернокозинців, Сутківців, Сатапова та ін. (за дослідженнями Б.Геркена, Є.Пламеницької, О.Пламеницької). Не виключено, що ці та інші фортифікації походять з часів до навали Батия. З'ясувати це можуть лише ґрунтовні архітектурно-археологічні дослідження. Проте, ми переконані, що кількість замків, що існували в період, умовно названий "післямонгольським", не обмежується тими поодинокими об'єктами, які офіційно датовані XIII-XIV ст. Звертаючись до писемних джерел, ми знаходимо свідчення про активну оборонну діяльність саме в цей період. Так, після навали Батия, коли був створений "подільський улус", Данило Галицький збирався розпочати боротьбу з Ордою, для чого зміцнював старі та будував нові укріплення (Молчановский, 1886, 144; Егоров, 1985, 67). Очевидно, масштаби цієї діяльності були досить суттєвими, інакше 1259 р. Бурундай не віддав би наказу - зруйнувати укріплення міст. Для нас цей факт цікавий, перш за все, тим, що безпосередньо торкається Поділля: адже Данило направився на Пониззя - до Бакоти та Калюса, "хотя уставити землю". Наступний підйом оборонного будівництва в краї історики пов'язують з військовою політикою польського короля Казимежа III, котрий, за свідченням Густинського літопису, "мурами многие гради омурова" (ПСРЛ, II, 350), а також з литовським періодом в історії Поділля. Князям Корятовичам русько-литовського походження литовський літопис приписує значну фортифікаційну діяльність. Він повідомляє, що перед їхнім приходом на Поділлі не було жодного міста "ні деревом рубленого, ні каменем будованого". Однак, подальший текст літопису спростовує це твердження. Так, повідомляється, що Корятовичі знайшли собі "твержицу на реде Смотричи, и тут себе нарядили город Смотрич" (ПСРЛ, 35, 174). "Твержица" означає "укріплене місце" від "твердити" - будувати, укріплювати (Поппэ, 76), отже є всі підстави вважати, що у Смотричі на той час існувала твердиня. До таких висновків приходимо, співставляючи літописну легенду про заснування на порожньому місці Кам'янець-Подільського з текстом грамоти Корятовичів 1374 р., виданої на замку" кам'янецьким міщанам (Молчановский, 1886, 208-209). Судячи з тексту грамоти, в якій перелічуються різні міські стани (боари; земляни, міщани), міська адміністрація (війт, воевода, райці) та різні міські

споруди, включаючи замок, перед нами - повноцінне місто з розвиненою забудовою та оборонною системою. Існування на момент складення грамоти міста й замку є настільки очевидним (до того ж підтвердженим археологічно), що викликає подив, чому досі деякі серйозні історики вперто ведуть відлік історії міста в 1360-х рр., посилаючись на тендеційну літописну версію як на "першу достовірну згадку" про місто (Дашкевич, 1984, 8).

Наступний етап підйому оборонної діяльності на Поділлі пов'язаний з коротким правлінням краківського воеводи Спитка з Мельштина, котрий дістав цю землю від Владислава Ягелли за заслуги перед короною. Спитко господарював на Поділлі недовго (1395 - 1399 рр.), але цей період, за даними історичних джерел відомий як часи "зведення фортець в руських землях" (Szajnos, II, 1974, 228, 413). Саме ця обставина викликала значне занепокоєння короля, котрий побоювався "поганих для корони наслідків від військових споруд, що збудував новий володар Поділля" (Молчановский, 1886, 251). Підтвердженням того, що джерела не перебільшують масштабів діяльності Спитка Мельштинського, є роботи по зведенню ним однієї з наймогутніших башт Кам'янець-Подільського замку - Рожанки (Є.Пламеницька, 1975, 36-37). За свідченням джерел Спитко дав Кам'яню право використовувати третину прибутку від помолу на міському млині на укріплення міста (Jablonski, 1877, 17). Можна припустити, що в рамках широкого задуму по розбудові оборонних укріплень краю Спитко, як і його попередники Корятовичі, спирався на місцеву феодальну верхівку, силами якої, переважно, велося будівництво замків.

Починаючи з 1386 р. документи, що дійшли до нас, фіксують процес надання подільських сіл і містечок місцевій та польській шляхті, отже можна говорити про інтенсивний процес утворення адміністративно-військової інфраструктури краю, що тривав навіть в умовах нестабільної верхньої влади. Однак стабільність цього процесу була спричинена тим, що і литовцями і поляками (як і галицько-волинським князями) Поділля розглядалося як зона найбільш інтенсивного і ефективного протистояння кочівникам на підступах до своїх кордонів; отже, і ті і другі були зацікавлені в його військовому (за умови неослабного контролю) зміцненні. Це зацікавлення безперечно знаходило активну підтримку з боку місцевої феодальної верхівки, котра була змушена (незалежно від політичного статусу Поділля) дбати про свою безпеку перш за все своїми власними силами.

Наведений короткий історіографічний огляд свідчить, що період XIII - кінця XIV ст. на Поділлі був пов'язаний з кількома злетами фортифікаційної діяльності: в період князювання Данила Галицького, за Казимежа

Великого, князів Корятовичів та Спитка Мельштинського. Ця діяльність мала реалізуватися в численних оборонних спорудах, що в ті часи були основою стабільності влади. Цей логічний висновок ще донедавна не мав підтвердження в аспекті натурних досліджень замків та фортець, і тільки за останні десятиліття були отримані незаперечні факти на підтвердження більш давньої, ніж вважалось раніше, будівельної історії окремих споруд. Здебільшого йдеться не про визначні державні замки, а про рядові приватні укріплення малих містечок, частина з яких згодом перетворилася на села. Не вдаючись до обгрупування датувань кожної споруди і відсилаючи читачів до окремих видань, які частково присвячені і цим питанням (О.Пламеницька, 1992; О.Пламеницька,Є.Пламеницька - в друку), звернемо увагу на загальний характер оборонного будівництва на Поділлі, який вимальовується після ознайомлення з останнім довідковим науковим виданням "Памятники градостроительства и архитектуры краинской ССР" стосовно трьох "подільських" областей: Вінницької, Хмельницької та Тернопільської. На всьому обширному терені Поділля за даними цього авторитетного видання збереглося всього 34 замки, лише 9 з яких датовані періодом XII-XIV ст.

Основна маса укріплень датується XV-XVII ст. Отже і за сучасним станом вивченості панівною лишається концепція досить пізнього формування мурованої школи оборонного будівництва на Поділлі. Середньовічне військове будівництво Поділля як цілісне явище досі практично не досліджувалося, за виключенням неопублікованої роботи Г.Логвина, в якій зроблена спроба розглянути на соціально-історичному тлі та узагальнити розпорошений історико-архітектурний матеріал, що стосується групи подільських замків (Логвин, 1978). Досі відсутні дані про локалізацію, стан збереженості та забезпеченості першоджерелами пам'яток оборонного будівництва Поділля. Відсутня бодай схематична фіксація натурних залишків всіх споруд, точно не визначена навіть кількість укріплень, що існувала на Поділлі. Так, О.Мацюк та П.Штойко картографують на підставі історико-літературних та архівних джерел 485 оборонних споруд в межах лише західної частини Поділля (Мацюк, Штойко, 1985). Принагідно зауважимо, що серед науковців є суттєві розбіжності у визначенні історичних меж Подільського регіону.

Отже, з'ясування об'єктивного характеру розвитку мурованої подільської фортифікаційної школи можливо лише за умови проведення широких досліджень історіографічного та джерелознавчого характеру, докладного картографування оборонних споруд, проведення натурних досліджень, визначення типологічних рядів, хронологічної атрибуції укріплень

тощо. Оскільки середньовічна фортифікація розвивалася в містобудівних структурах, доцільно вести урбаністичні студії, які можуть дати цікавий матеріал стосовно локалізації, функціональної програми та розпланувальної структури укріплень. Дослідження окремих замків Поділля дозволяє зробити попередні висновки про перспективність таких пошуків.

Бібліографія та джерела:

- Багрянородний Константин. 1991. Об управлени империей. Текст,перепод комментарий.- М.: Наука. Дашкевич Я. 1984. Каменец - еде раз.- Sonderdruck aus Russia Mediaevalis, toplus Y, I. Wilhelmi Verlag Munchen. Егоров В.А. 1985. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.- М.: Наука. Літопис Руський за Іпатським списком. 1989. Переклад Леоніда Махнопець.- К.: Дніпро. Логвин Г.Н. 1978. Украинское искусство второй половины XIII -первой половины XIV вв.: Архитектура в системе художественной культуры (Рукопись).- Киев. ДІФ НДПІАМ, іш. N 1140. Мацюк О., Штойко П. 1985. Картошка оборонних споруд Західного Поділля. // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Секція дожовтєвого періоду.- Кам'янець-Подільський. Молчановський Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. Преимущественно по летописям. // Сборник сочинений университета св.Владимира. Вып. VIII. Киев. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. 1986. Иллюстрированный справочник-каталог.- Том 4. Киев: Наукова думка. Пламеницька Є. 1975. Дослідження Кам'янець-Подільського замку.// Археологія.- N 16 - К.: Наукова думка. Пламеницька О.А. 1992. Замок в Сутковцях.// Архитектурное наследие.-N 39.- М.: Архитектура. Пламеницька О.А. О хронологии и типологии средневекового оборонного зодчества Подолья.// Архитектурное наследие.- N 41 [в друку]. Пламеницька О. Замок у Сидорові. // Пам'ятки України [в друку]. Пламеницька О. Раковецький замок. // Пам'ятки України [в друку]. О.Пламеницька, Є.Пламеницька. До проблеми вивчення давньої урбаністичної структури Старого міста Кам'янець-Подільського. (Місто в системі культури Середнього Поділля) [в друку]. Пламеницька О., Пламеницька Є. Малодосліджені замки та фортеці Поділля: Архітектурно-історичні нариски. [В друку]. Поппє А. б/р. Материалы для терминологического словаря древнерусского строительного дела X-XV вв.- Вроцлав-Варшава-Краков. ПСРА, т. II, 1843.- Санкт-Петербург. ПСРА, т.35, 1980.- Москва. Раппопорт П.А. 1967. Военное зодчество Западнорусских земель X - XIV вв. - МИА СССР, N 140.- Л.: Наука. Федоров Г.Б. 1952. Твердыя. [Из итогов работы Славяно-Днестровской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950 г.] // Вестник древней истории.- N 2. Jablonowski A. 1877. Zrodla dziejowe.- t.Y.- Warszawa. Ptolemeai Claudii. 1883. Geographia...-Carolus Mulleris.- Y.I.- Parisiis. Szajnocha K. 1974. Jadwiga i Jagiello. 1374-1413.- t. II.- Warszawa.

В останні 25 років зроблена спроба переглянути датування ряду мурованих споруд Волині, зокрема Луцького замку. Прямо і опосередковано продовжує ставитись під сумнів причетність до його будівництва литовського князя Любарта [князував у Луцьку в 1340-1385 рр.] Початок сумнівам поклав П.О.Раппопорт (1), який запропонував датувати замок початком XIV ст. Ця ідея була розвинута Г.Н.Логвином. Він не визнав записаної 1545 р. ревізорами замку одностайної думки лучан, які твердили, що почав мурувати Верхній та Окольний замки Любарт. Г.Н.Логвин використав хід думок одного з дослідників Луцького замку Л.М.Маслова, але дійшов протилежних висновків, особливо щодо сприятливості для будівництва певних історичних періодів. Маслов підвів читача до думки, що будівничі замку могли наслідувати традиції замкової архітектури Галицько-Волинської держави, і звернув увагу на вежі в Білявині, Столп'є, Кам'янци Литовському (2). Г.Н.Логвин знайшов подібною до луцької двосторонню підрізьку швів на мурах Василівської ротонди у Володимирі-Волинському та вежі в Кам'янці [1270-1289 рр.], а також схожими архітектурні деталі замку і вежі, що мало свідчили про одночасність їх будівництва. Хоча датування Василівської церкви за Г.Н.Логвином охоплює також часи князювання Любарта, будівництво цегляного замку було віднесене до часів князювання Мстислава Даниловича [1289-1301 рр.] і Юрія Львовича [1301-1321 рр.], Вітовта [1387-1430 рр.] та Свидригайла [1430-1452 рр.]. Любарт Гедимінович був вилучений з числа фундаторів замку (3). Кардинально до датування мурованих укріплень Луцька підійшов М.М.Кучінко. Він обстоює думку, що в Луцьку ніколи не було дерево-земляних укріплень, що замок вимуровали в XI ст., а на його руїнах, які є нині фундаментами, в кінці XIII-XIV ст. звели цегляний. При цьому стверджувалося ніби «під стінами знайдено матеріал XII-XIII і частково XI століть», що суперечило висунутій гіпотезі (4).

Знаходячись під впливом заманливої ідеї первісного кам'яного замку, спеціальні археологічні дослідження провела М.В.Малевська (5). Спочатку погоджуючись з тим, що нижня, кам'яна частина Верхнього замку не належить замку Любарта, вона все ж не знайшла підстав датувати її раніше, ніж серединою або другою половиною XIII ст. Дослідниця стикалася з великими труднощами в пошуках доказів обраної гіпотези. Шукалися ознаки, за якими можна було б

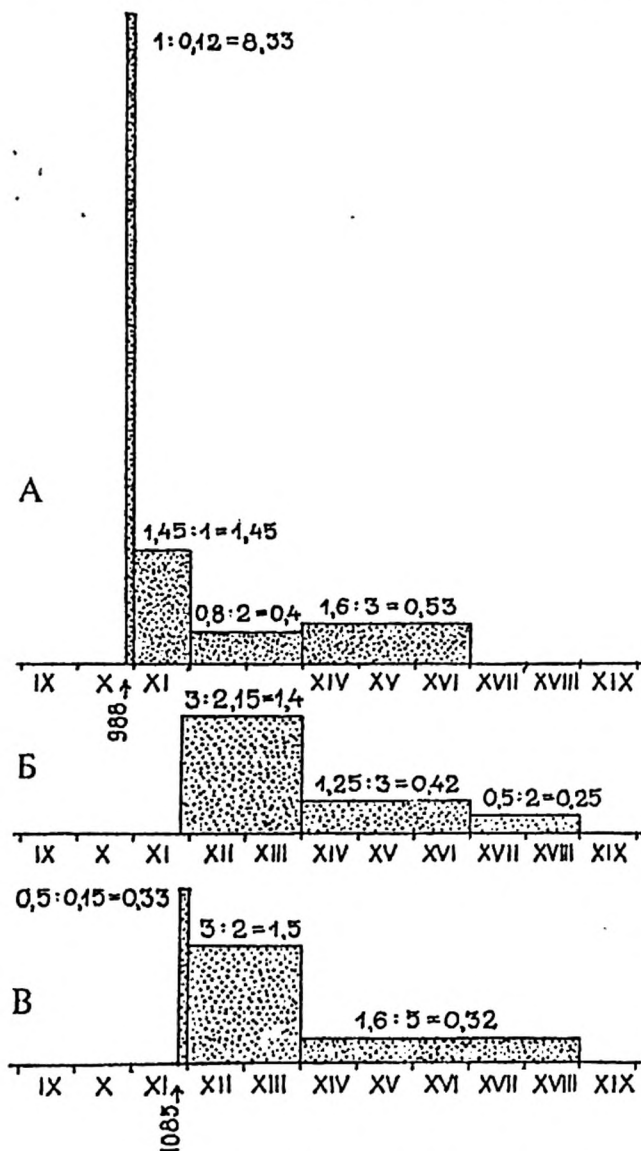
поділити кам'яну кладку на фундаментну і стінову частини. Цей поділ мав бути підтверджений стратиграфією культурних шарів. До уваги бралася різна заповненість кладки розчином, відтінки слідів ґрунту на розчині, горизонтальні западини або виступи муру. Пояснення щодо походження помічених аномалій кладки не є однозначними. На неможливість наявними археологічними методами обґрунтувати заміну датування Луцького замку в межах 50-100 рр. вказувалось нами 1986 р. (6). Незадовільними для цієї мети виявились аналіз стратиграфії території замку та методи датування культурних шарів. Датування за керамікою на разі допускає відхилення в 2-3 століття і виглядає в звіті М.В.Малевської так: знайдена ліпна кераміка умовно датувалася VII-IX ст., гончарна XI, XII-XIII, XIV-XV ст., з поливою і розписами XVI-XVIII ст. Тут може мати місце характерне для Ленінградської археологічної школи надто пізнє датування появи гончарної кераміки. За оцінками українських археологів, вона у нас з'являється з кінця XIII ст. (7).

На основі датування і стратиграфії культурних шарів, виконаних М.В.Малевською (8), нами були складені графіки товщин та інтенсивності росту культурних шарів на територіях Верхнього замку в Луцьку та замку в Володимирі-Волинському. Вони наглядно виявляють слабкі місця існуючого датування. Абсолютні товщини та відмічені на графіках напрямки перепадів інтенсивності росту культурних шарів не узгоджуються з відомою нам динамікою політико-економічного життя на вказаних територіях у відповідні століття. Звертає увагу також те, що ріст культурних шарів обмежується для Володимира-Волинського кінцем X-XV ст., а Луцька - XI-XVIII ст., хоча в останньому виявлена кераміка VII-IX ст., і він не припиняє свого життя донині.

В 1987 р., після дослідження залишків князівського палацу, що був збудований поруч Воротної вежі замку, М.В.Малевська визнала, що кам'яна кладка Луцького замку є фундаментом цегляного замку, що будівництво палацу велось одночасно з замком не в XIII ст., а в XIV ст., тобто Любартом, що датуючі ознаки кераміки залишалися сталими протягом XII-XIV і, можливо, за межами цих століть (9). Цим визнанням руйнується попередня система доказів щодо відміток фундаменту замку та датування культурних шарів. Дослідження М.М.Кучінка та М.В.Малевської

спростовують твердження деяких авторів про те, що північне прясло між Воротною і Владичою вежами було дерев'яним до середини XVI ст.

Значні дослідження по узагальненню волинських технік і систем мурування проведені за останні роки І.Р.Могитичем та Р.І.Могитичем. Не знаючи про результати досліджень М.В.Малевської 1987 р. і посилаючись на характер фрагменту кладки Стирової вежі Луцького замку, вони зменшили розрив між будівництвом кам'яного і цегляного замків, по суті, до нуля. Кам'яні мурони вони віднесли до 1289-1301 рр., а цегляні - до рубежу XIII-XIV ст., тобто до 1301 р.

Інтенсивність росту культурних шарів (в метрах за століття)

Опрацювання Б.В.Колоска за матеріалами розкопок

М.В.Малевської.

А - Розкоп III на території Володимир-Волинського замку 1976 р.

Б - Розкоп II на території Верхнього замку міста Луцька 1983 р.

В - Шурф 4 на території Верхнього замку міста Луцька 1983 р.

Ними ж було запропоновано повернутись до датування 1194 роком Василівської ротонди та блянськими роками датувати Михайлівську ротонду у Володимирі-Волинському й каплицю в Столп'є (10). Їх позиція вступає в протиріччя з усією системою доказів Г.Н.Логвина щодо датування цих споруд та Луцького замку (11).

Таким чином, в тривалих пошуках нової дати спорудження Луцького замку переміг запис 1545 року про початок будівництва Верхнього та Окольного замків Любартом. Досвід архітектурно-археологічних досліджень Володимир-Волинського дитинця та Луцького замку підтвердив малу придатність наявних археологічних методик для уточнення писемних датвань стародавніх споруд. Збільшення часового розриву до 150 років між Володимир-Волинськими ротондами, вежею в Столп'є і Луцьким замком вимагає наступного перегляду вилаштованого хронологічного ряду давніх мурованих споруд Галичини й Волині та перегляду відповідно аргументації.

Примітки:

- 1 Раппорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. - Материалы и исследования по археологии СССР. N 140 - Л., 1967. - С.137. 2 Маслов Л. Любартов замок у Луцьку // Наша культура. Луцьк. 1937. N 8-9. - С.348-354. N 12. - С.484-494. 3. Логвин Г.Н. Луцький замок // Культура и искусство Древней Руси. Л.: ЛОЛГУ им.Жданова, 1967. - С.102-107. 4. Говденко М.М., Кучинко М.М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // Археологические открытия 1978. - М., 1979. - С.319-320. Кучинко М.М. Про час спорудження і рання історія Луцького замку // УІЖ.-1965.- С.144-146. Кучинко М.М. В XI ст. замок був кам'яним // Молодий лезінець.- 1985, 12 жовтня; Зубчук К., Замок підкріпає таємницю // Радянська Волинь.- 1986, 26 листопада. 5. Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно- археологической экспедиции ЛОИА СССР. - Архив института археологии АН Украины.-1983/119.- N 21069. 6 Колосок Б.В. Укрепления Луцка и предместий // Памятники архитектуры Украины.-К., 1986.- С.228-238. 7. Толочко П.П. Дрешиерусский феодальный город.К.: Наукова думка, 1989.- С.8-9. 8. Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно- археологической экспедиции ЛОИА в 1976 г. - Архив института археологии АН Украины.-1976/142.- N 8638, 8639. 9. Малевская М.В. Отчет о работе Волинского отряда архитектурно- археологической экспедиции 1987 г. - Архив института археологии АН Украины.-1987/193.- N 22775. 10. Могитич І.Р., Могитич Р.І. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X-XIV ст.) // Археологія.-1990.- N 4.- С.56-68; Могитич І.Р., Могитич Р.І. Центричні храми Волині: нові риси будівельної технології кінці XII століття.-К., 1992.- С.24-27. 11. Дня: Логвин Г.Н. Украинское искусство 1240-1540 гг.: Основные тенденции развития.- Дисс. на соиск.ученой степени доктора искусствоведения.-К., 1967.

УКРІПЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ ГЛУХОВА: НЕЗ'ЯСОВАНІ ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ.

Віктор
Вечерський

Найдавніші відомі нам плани Глухова датуються 1724 р., а найдавніший словесний опис міських укріплень - 1654 р. Досі не з'ясовано розбіжність систем фортифікацій, описаних 1654 р. та показаних на плані 1724 р. На згаданому та подальших планах зафіксована велика, периметром понад 2,5 км, єдина загальноміська фортеця нерегулярних полігональних обрисів з 12 виступами на кшталт невеличких бастіонів. Фортеця лежала на лівому високому березі р.Есмані, що підносилося над заплавою на 15 м. В описі ж 1654 р. сказано: «А город Глухов стоит меж речки Усмани на острові». Все, що досі було відомо про середньовічний і новочасний Глухів, суперечить буквальному трактуванню цієї звістки. Щоправда, у заболоченій заплаві є чисельні острови, але вони у весняну повінь повністю затоплюються, тому на них збудувати укріплення неможливо. Московські чиновники, яким належить опис глухівських укріплень 1654 р., відзначалися педантичністю, тому їх слід розуміти саме буквально. Далі вони пишуть: «Да подле того же земляного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани /.../ на всполье ров для прихода воинских людей». Отже, згідно цих описів вимальовується тридільна система укріплень: 2 цитаделі і рів, що оточував слободу. Земляний «город» мав дві смуги ровів, а двір Писочинського - значно потужнішу оборонну огорожу, що включала земляний вал з частоколом і сухий рів, огорожений частоколом і частиком. Обидві цитаделі не мали оборонних вєж - лише по одній дерев'яній брамі.

Очевидно між 1654 і 1724 р. система укріплень однієї з найважливіших стратегічних фортець України зазнала радикальної трансформації. Щоб зрозуміти її суть, слід спершу реконструювати з прив'язкою до теперішніх топографічних орієнтирів систему укріплень початкового періоду. Це можна зробити завдяки чис-

леним планам Глухова XVIII ст., що зберігаються у ЦДВІА Росії (Москва). На них у північному куті загальноміської фортеці чітко зображено овальне в плані старе замище (городище) й широкий напівзасипаний рів, що відділяв його від плато. Річка Есмань протікає з заходу від замчища. З півночі в неї впадає р.Нечета. Це замчище, позначене на планах XVIII ст., локалізується там, де, за останніми археологічними дослідженнями, має бути дитинець княжого Глухова, що підтверджує численні звістки XVII ст. про те, що Новий Острів або

Глухів засновано 1635 р. на «стародавньому» або «старосвітському» городищі. На цих планах півзасипаний рів показаний дуже широким - близько 20 саж. (40 м). За такої ширини він міг мати глибину до 15 м - в цьому разі забезпечувався б доплив води в нього з Нечеті і скидання її в Есмань. Тобто, за нашою гіпотезою, рів, який відділяв «город»/замок/ від плато, мав проточну воду і це створювало враження острівного укріплення. Укріплений двір старости Новгород-Сіверського Олександра

Структура укріплень Глухова на 1654 р.
(реконструкція В.Вечерського)

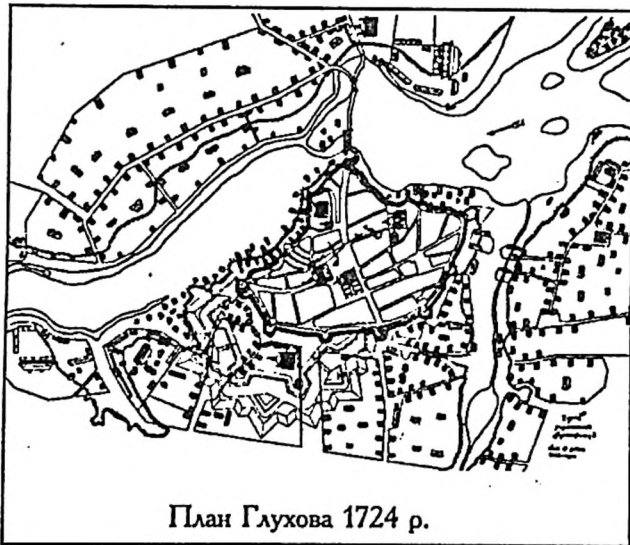
1-замок; 2-двір О.Писочинського; 3-слобода, захищена ровом; 4-Михайлівська церква

Писочинського розміщувався на плато трохи південніше від замку і був майже таким за площею (2 га). Рів, що захищав слободу, проходив від яру, по якому текла р.Нечета до берега р.Есмані по криволінійній трасі. Така ускладнена тридільна система укріплень надійно забезпечувала неприступність Глухова, що і засвідчила безуспішна 5-тижнева облога міста польським військом взимку 1663 р. Тоді захисники, за свідченням літописів, спалили все передмістя і закрилися в замку. Напевно, в обороні було задіяно і колишній двір Писочинського, оскільки маловірогідно, щоб 4 тис. вояків могли розміститися в замку, площею 2 га.

Час трансформації системи укріплень фіксує «Чернігівський літопис» під 1685 р.: «Того ж року в Глухові старий замок згорів августа 13...» Після пожежі була споруджена єдина загальноміська лінія укріплень

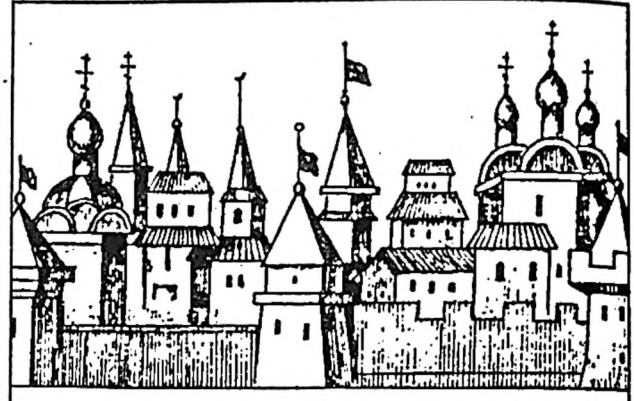
у вигляді теньального фронту з недорозвиненими бастионами. При цьому вали й рови давніших фортифікацій, що потрапили всередину нової фортеці, були знівельовані: вали розкопали і тією землею засипали рови. Широкий і глибокий головний замковий рів засипати було нелегко, тож не дивно, що насипний ґрунт в цьому місці постійно просідав, і військові топографи 1770-х рр. мусили ті рештки рову сумлінно фіксувати на планах міста. Південно-західна ділянка рову згодом перетворилася на яр, який і зараз є між вул. Валовою і пров. Спартака.

Нині замчище в центрі міста має одноповерхову садибну забудову і умови, що сприятливі для проведення археологічних досліджень. Слід буде дослідити перевідкладені шари у засипці замкового рову, тому що замчище у XVII ст. було дещо вищим за інші терени на плато, і після 1685 р. давні містобудівники могли його понизити на 1-1,5 м. Оборонна огорожа нової лінії укріплень складалася з земляного валу, що йшов по рельєфу, повторюючи його вигини. З боку Есмані і Нетечі рову не було, він огинав фортецю лише з напільного східного боку по трасі рову, що захищав слободу, починаючи з 1635 р. Фортеця мала 4 надбрамні вежі: Київську, Московську, Білополівську, Путивльську та одну безіменну браму.

В 1708 р. Глухів став адміністративним центром Гетьманщини і потребував досконаліших фортифікацій. Кілька спроб реконструювати укріплення робив І.Скоропадський, а після його смерті - Перша Малоросійська колегія. 1724 р. з Петербурга виписано кондуктора Валлена, який розробив 2 проекти реконструкції фортеці, у яких пропонувалося розібрати дерев'яні вежі, надати бастионам регулярних обрисів. Один з варіантів передбачав розширення фортеці на південний схід з включенням до її складу «заградської»

Спасо-Преображенської церкви та знесення до 10 міських садиб. Прибудована лінія укріплень проектувалася як полігональний фронт з 11 верками. Обидва варіанти реконструкції лишилися не реалізованими. Повторно аналогічну спробу здійснено 1746 р. під керівництвом інженер-полковника Д.Дебоскета. Його проект передбачав збільшення розмірів бастионів та надання їм правильних обрисів. Цей проект лишився б на папері, якби не пожежа Глухова 23 травня 1748 р., що знищила місто і дерев'яні укріплення. І хоча Глухів на той час перебував у глибокому запілі, під командою

Глухів на гравюрі XVIII ст.

Д.Дебоскета 1748 р. укріплення почали відбудовувати. В результаті конфігурація лінії укріплень набула регулярніших обрисів, з'явилися бастиони і всі необхідні елементи «правильної» європейської фортифікації - валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів, гласис. У червні 1748 р. з Києва викликано інженерного корпусу мінера Ю.Наумова, який 1749 р. спорудив дерев'яні Київські, Путивльські і Московські брами з мостами через рів. У 1766-69 рр. під керівництвом головного архітектора Глухова А.Квасова замість дерев'яних споруджено муровані Московську і Київську брами (збереглася у вигляді арки, фланкованої колонами, з кордегардіями обабіч). Укріплення Глухова зруйновано у 1804-1808 рр. у зв'язку з переплануванням міста. На місці східного фронту укріплень виникла велика Торгова площа лінійного типу, шириною близько 90 м. Нині завдяки особливостям рельєфу частково зберігся лише західний фронт укріплень, вздовж якого проходить вул.Валова. Дивом уціліла й Київська брама - унікальна пам'ятка оборонної архітектури Гетьманщини. Укріплення Глухова I періоду (1635-1685 рр.) були для того часу архаїчними і відображали давні традиції оборонного будівництва. Та попри архаїчність, вони були досить ефективними. Трансформація, якої укріплення зазнали в II-й період (1685-1749 рр.) була характерною для більшості міст Лівобережної України. Вона відображала тенденції того часу до спрощення структури, збільшення площі укріплень і потужності оборонних огорож.

Згадка про Межибоже під 1146 р. здобула підтвердження виявленими залишками фортечних споруд та археологічними знахідками, що сягають XII-XIII ст. Розкопані на території фортеці залишки кам'яних мурів, завширшки близько трьох метрів, дали можливість окреслити древньоруське ядро твердині, що була цитаделлю серед міських укріплень. На обернутому до злиття двох річок розі трикутної в плані древньої цитаделі знаходилася брама, над якою височіла башта. Підходи до воріт захищались барбаканом розміром в плані 8x10 м, з склепінчастим перекриттям і з своїми ворітьми, що були оснащені під'ємним пристроєм - герсою. Внутрішній простір барбакану захищався з дерев'яних галерей другого ярусу.

Після загарбання Меджибожу татарською ордою в 1255 р. ці укріплення, частково зруйновані, були засипані землею, але після звільнення Поділля литовськими князями, були відновлені та розширені. Первісні будівлі в Меджибізькому оборонному комплексі з XIV ст. мали функції дитинця з житлом та службовими помешканнями. На пагорбі того подвір'я була зведена церква в формах, близьких до романських. Фортечні стіни XIV ст. були прорізані характерними бійницями. Оборонна система фортечних стін в основному сформувалася в другій половині XV ст. Фортецю часто руйнували, а відбудовуючи намагались все надійніше її укріпити. На початку XV ст. будуються дві могутні башти: П'ятикутна (Лицарська) та Північно-східна (Офіцерська). Стіни їх з гарматними бійницями сягають майже чотириметрової товщини. Церква в кінці XV ст. перебудовується на костюл, набувши готичних форм.

З 1540 р. фортецею володіють місцеві магнати Снявські, які здійснюють її капітальну реконструкцію. Колись аскетичні, підпорядковані здебільшого цілям оборони будинки, перебудовуються. Житло, в основі якого були форми XIV-XV ст., набуває вигляду палацу. Віконні та дверні отвори облямовуються білокам'яними профільованими лутками. Фасади увінчуються фігурними атиками. На розі фортеці, де знаходилася в'їзна брама, прибудовується п'ятипелюстковий бастион, барбакан парощується великою баштою. Домінуючою висотною будівлею фортеці стає надбрамна, кругла в плані, башта, що надбудовується двома ярусами. Для розміщення військового пірозділу, поза тереном дитинця, вздовж північної та східної

фортечних стін зподяться дві одноповерхові кордегардії. Самою великою зміною в структурі фортеці є перенесення в'їзних воріт з південно-східного рогу до західного прясла фортечних стін. З кожного ярусу були підступи до багатоканальних бійниць, пристосованих до вогнепальної зброї. Саме в цей час поряд з бастионом в південній куртині був зроблений ворітний отвір, пристосований до підйому ваптажів, що підвозились річками в човнах.

Одним із захисних засобів фортеці в середині XVII ст. було забучення землею нижніх ярусів всіх будівель, що надало фортеці ролі потужного бастиону. Тоді ж розібрана до рівня нової денної поверхні західна стіна дитинця: подвір'я фортеці стає простим, всі будівлі навколо нього об'єднуються в один ансамбль. У зв'язку з тим, що фортеця лежала на пагорбі, в верхній частині рівень денної поверхні подвір'я підвищено на три метри, в нижній - на два. Відповідно і перенесені на нове місце ворота піднімаються на новий рівень фортечного подвір'я. В кінці XVII - початку XVIII ст. ззовні фортеці до палацу прибудовуються могутні контрфорси. На подвір'ї будуються кордегардії, стайні із склепіннями, що спираються на стовпи в центрі видовженого помешкання, зводиться будинок коменданта, церква перебудовується в барокових формах.

В 1730 р. фортеця переходить у власність руського воєводи Чарторийського, а згодом - у володіння російського уряду. У 1848 р. комплекс передається військовому відомству. На капітальну перебудову будинків витрачаються великі кошти. Вони набувають архітектурного оздоблення у псевдоготичному стилі. Комплекс втрачає вигляд оборонної твердині, перетворюючись на білосніжний романтичний палац.

Після революції в замку розмістився маслозавод, що завдав йому багато шкоди. Найбільших втрат пам'ятка зазнала від місцевої влади, що дозволила населенню добудовувати з будинків фортеці будівельний матеріал на будівництво сільради, окремих садиб і просто розбиратина дрова. В 1967 р. пам'ятка постала перед реставраторами в вигляді руїни без дахів, з поваленими склепіннями, облупленими, покритими тріщинами стінами, купами будівельного сміття. За 26 років багато зроблено по підбудові і збереженню ансамблю, але далеко не все. Роботи по дослідженню і реставрації комплексу ведуться і зараз.

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ, РЕСТАВРАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ ПАМ'ЯТОК ОБОРОННОГО ЗОДЧЕСТВА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ.

Минуле і сучасне, воно поруч, і знаходиться у древній частині міста над Смотричем, яке є всесвітньовідомою пам'яткою оборонного зодчества. Неповторність природного ландшафту та майстерність рук будівничих Старого міста створили його неприступним, величавим і своєрідним. Але доля обійшла його... Пограбоване фашистськими загарбниками та зруйноване недалекоглядним партійним керівництвом міста - висаджено в повітря або розібрано на будівельні матеріали храми, цілі житлові квартали. Обласний центр переноситься в Проскурів, на Новому плані проходить індустріалізація, а Старе місто поступово перетворюється на закутний житловий район з численними комунальними проблемами.

Першою спробою активізувати культурне життя Старого міста, зберегти його від остаточної загибелі було оголошення території міста в 1977 році Державним історико-архітектурним заповідником*. На природньо утвореному скелястому острові площею 121 га, з'єднаному з комплексом Фортеці так званим «турецьким» мостом, збережено певну кількість колишніх міських оборонних споруд.

Реставація та пристосування комплексу Фортеці викликає найбільше побоювання. До цього часу не розроблена єдина програма робіт, фортеця практично не досліджена, а її вивченням займається практично один фахівець літнього віку. Реставаційні виробничі роботи ведуться не комплексно, вибірково, без конкретного пристосування окремих споруд комплексу. Виконання таких робіт на Новій фортеці є далекою перспективою.

Прикрим є також незначна інформація про підземні комунікації фортеці, що відноситься також до Старого міста в цілому. Такий стан справ на цій пам'ятці світового значення (за пропозицією Міністерства закордонних справ України Стара фортеця внесена до проекту списку пам'яток всесвітньої спадщини) є звичайно недопустимим і потребує негайного вирішення. Міністерству культури України, на балансі якого знаходиться дана пам'ятка, дирекції історичного музею-заповідника, віднесеного до міської комунальної власності, необхідно терміново замовити виготовлення проектної документації, що передбачає регенерацію комплексу Фортеці.

Не менш важливими є проблеми реставації та пристосування оборонних споруд, розташованих на території Старого міста. Програма комплексної містобудівельної регенерації заповідника, яка розробляється Київським інститутом «Київ НДІТАМ», поки що не охоплює даних пам'яток.

Серед відреставрованих в даний час оборонних веж (Різницької та Вежі на броді), використовується під творчу майстерню лише одна. Друга вежа та інші оборонні споруди розташовані в малодоступних місцях і можуть виконувати лише експозиційну функцію в цілому для заповідника. При цьому для збереження таких пам'яток архітектури проблемним на даний час є питання їх охорони. Наявний штат дирекції заповідника не спроможний забезпечити їх сторожову охорону, а в результаті, і протипожежну безпеку, що стало по особливому актуальним в останній час.

Цікавими і придатними для пристосування є комплекси гідротехнічних оборонних споруд Руської і Польської брами. Частина приміщень Руської брами використовується під кузню і гончарну майстерню. В цілому пам'ятка потребує повної реставації з проведенням архітектурно-археологічних досліджень на прилягаючій території і виявлення втрачених її елементів. Аналогічного підходу потребують споруди Нижньої Польської брами. По даних спорудах на даний час розробляється науково-методичне обґрунтування їх регенерації.

Пристосування та використання оборонних споруд заповідника є складним для реалізації на даний час, але цілком реальним при наданні заповіднику статусу національного, з впливаючими з цього відповідними складовими. Історико-архітектурний заповідник в м. Кам'янці-Подільському заслуговує такої уваги і може стати одним з науково-культурних та туристичних центрів в Україні і проведення сьогоднішньої конференції на його території є підтвердженням цього.

*Карта-схема ДІАЗу в Кам'янці-Подільському вміщена на вкладці.

БОРОТЬБА З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИМИ НАПАДАМИ НА ПОДІЛЛЯ В 2-й пол. XVI - 1-й пол. XVII ст.

Сергій
Трубчанінов

Турецько-татарські напади були досить частими на подільські землі в другій половині XVI - на початку XVII століття. Спокійний рік траплявся дуже рідко і був якоюсь дивиною. Про напад у 1589 році літописець записав, що татари «Подолля сплюндрували». Великі напади татар Кучманським шляхом сталися в 1605 та 1607 роках. На початку 1612 року буджацькі татари з-за Дністра вторглися в околиці Кам'яця-Подільського, зруйнували містечко Брагу та близько 30 сіл. Лише міцні укріплення Кам'яця і цього разу врятували від подібної долі його мешканців. У королівському універсалі підкреслювалось: «волесть нашу коло Кам'яця вогнем і мечем звоювали... багато душ захоплено до неволі поганської». В серпні 1613 року буджацькі татари повторили напад. Восени 1615 р. кримська орда Кучманським шляхом увірвалась в Галичину, а на зворотньому шляху нищила Поділля. Особливо постраждало Кам'янецьке староство.

Спустошливі напади відбулись в 1618 р. У вересні гетьман С.Жолкевський зібрав під Оринином військо, в якому було й кілька тисяч козаків. Проте магнати не слухали гетьмана і влаштували свої табори окремо від основних сил, особливо далеко був табір Т.Замойського. 28 вересня кримська орда на чолі з Девлет-Грессем та буджацькі татари, очолювані Кантимиром-мурзою, вдарили на табори магнатів. Ціною великих жертв вдалось відбити ворога, наступного дня всі табори об'єднались в один, проте татари були вже далеко - вони кинулись на північ, де не було військ.

В кінці квітня 1621 року турецький султан Осман II виступив в похід з метою розгрому Речі Посполитої. Польський уряд звернувся з проханням про допомогу до українських козаків. В середині червня козацька рада прийняла пропозицію уряду про спільні дії проти турецько-татарських завойовників, гетьман Яцько Бородавка виступив на чолі 45-тисячного війська під Хотин. Польські війська спочатку збиралися під Скалою на Збручі. Після прибуття в кінці липня литовського гетьмана Яна Ходкевича, який був призначений головнокомандуючим, польське військо чисельністю понад 20 тисяч жовнірів вирушило до Браги. Там було закладено табір та збудовано міст. 1 серпня жовніри почали переправу через Дністер та стали табором біля Хотинської фортеці. Табір простягнувся на 4 кілометри з північного заходу на південний схід. Тилом він спирався на замок і скелястий берег Дністра. Правим крилом командував польний гетьман

С.Любомирський, лівим - Я.Ходкевич, центр призначався для королевича Владислава, який на чолі 10 тисяч найнятих в Німеччині солдат прибув під Жванець 30 серпня. 1 вересня в зв'язку з пошкодженням мосту королевич почав переправу свого корпусу через Дністер на паромах. 1 вересня українське військо з'єдналось з польським та стало в долині Дністра, поруч з лівим флангом польської армії. Наступного дня під Хотин підійшла турецько-татарська армія. Битва розпочалась ввечері 2 вересня і тривала до кінця місяця.

В січні 1624 року на Поділлі з'явилися дрібні загопи татар, а навесні з'явився з великим військом Кантимир. В червні загопи польного гетьмана С.Конецьпольського розгромили татар, що повертались з Галичини на переправі через Дністер (неподалік від сучасного міста Бурштин Івано-Франківської області). В січні 1626 року 15-20 тисячна орда на чолі з ханом пройшла через Поділля «вогнем і мечем» та близько 10 днів грабувала Волинь і Галичину.

У червні 1633 року 1-тисячний чамбул буджацьких татар переправився через Дністер в районі села Грипчук та пограбував містечка і села в радіусі 30-40 кілометрів навколо Кам'яця: С.Конецьпольський, на той час коронний гетьман, зібрав близько 2-х тисяч кінноті та вирушив з Бару в погоню за напасниками. Цей напад татар був прелюдією до більшого нападу, який організував сілістрійський намісник Мехмед Абаза-паша. С.Конецьпольський влаштував під Кам'янцем укріплений табір (зараз це південно-східна околиця міста) - з правого боку табору був глибокий каньйон Смотрича, з лівого було насипано три шанці та споруджено два невеликих укріплених табори для піхоти. Тут була зібрана 12-тисячна армія: загопи регулярного війська, команди магнатів та 1250 запорожців. 20 жовтня Абаза-паша з 25 тисячним військом переправився через Дністер та через два дні почав штурм укріплень під Кам'янцем. Невдалий штурм та чутки про підхід козацького війська змусили напасників відступити*.

Вивчення таких сторінок фортифікаційного мистецтва, як спорудження військових таборів на Поділлі, ще чекає своїх дослідників.

*Див. реконструкцію битви під Кам'янцем на вкладці.

ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ XVI-XVII ст. ОЛИКИ, БЕРЕСТЕЧКА,
ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО.

Під час досліджень 1988 р. було розроблено гіпотетичну схему формування містобудівної структури Олики на початкових етапах розвитку та реконструйовано систему міських укріплень XVI-XVII ст., що належали до наймогутніших на Воллі (мал.1)*. Вони були збудовані родиною Радзівілів, яка з 1513 р. стала власницею Олики. В 1558-1567 рр. для Миколи Радзівілла (1515-1565) на острові створюється чотирикутна фортеця з бастіонами на кутах. Станіслав Радзівілл (1559-1599) оточив місто земляним валом. У 30-х роках XVII ст. Альбрехт Радзівілл (1693-1656) спорудив навколо міста мурів заввишки 7 м з брамами, що мали бііниці. Незважаючи на значну міць оборони, в 1648 р. козаки під проводом Колодки захопили місто. Однак вісімнадцятитисячному загону Донця в 1651 р. це зробити не вдалося. Судячи з розташування залишків валів, ровів та Луцької брами в с.Залісочі, місто за часів Станіслава та Альбрехта Радзівілів займало значну територію, до якої входило також село Залісочі, розташоване на протилежному Олиці березі Путилівки. Місто на місці мало дві лінії оборони (крім замкової фортеці), що пролягали між річками Миловичкою і Путилівкою. Перша проходила вздовж вулиці Вальної та рову, що з заходу з'єднував заплави обох річок, і мала довжину бл. 2 км. Площа обмежених укріпленнями територій миса становила відповідно бл.17 й 18 га, а разом близько 35 га. Довжина укріплень, що огинали с.Залісочі і виходили до р.Путилівки, становила близько 1060 м, а площа внутрішньої території більше 15 га.

Берестечко стало містом згідно з грамотою Сигізмунда II Августа від 1547 р. Засновником замку

вважають Симеона Пронського. Замок був розміщений на кінці мису в південно-західній частині розташованого на острові давнього міста і відділений від нього ровом, який засипали в 50-х роках XX ст. За свідченням документу 1680 р. замок був спустошений. В 1765 р. новий власник Берестечка Ян Замоїський знову споруджує замок і закладає за рукавом ріки парк. 1802 р. замість замку був збудований палац. Місто на острові займало площу 13,5 га. Природні оборонні якості йому забезпечували круті схили, багниста затоплювана заплава та рукави річки Стир, що охоплювали його. Вказівка документу 1629 р. на міський паркан, а місцевих жителів - на існування в минулому оборонних брам при виїзді з міста дозволяють доповнити зафіксовану планами міста топографію і реконструювати в загальних рисах систему оборони Берестечка (мал.2).

Володимир-Волинський замок, що відомий за докладними описами 1545 та 1552 рр. ніби не ховав таємниць. Існують його реконструкції в макетах і графіці, зображення на планах XIX ст. його валів, що добре збереглися до нині. Виходячи з існуючого розташування в'їзду до замку, сучасні дослідники розробляють реконструкції системи оборони замку та планувальної структури міста на різних етапах його розвитку. Виконана нами реконструкція замку показала, що в XVI ст. проїзд на його двір здійснювався через вежу, що знаходилася в північно-західному кутку городища, а не на місці існуючого проїзду, як досі вважається. (мал. 3).

*Ілюстрації до розвідки Б.Колоска - на вкладці.

Олена
Годованюк

МАЛОВІДОМІ ОБОРОННІ ХРАМИ ВОЛИНИ.

В монументальному будівництві Правобережної України XV-XVII ст. виник своєрідний тип споруд - храми, пристосовані до оборони. До цієї групи належать такі маловідомі споруди як церква св.Трійці замку кн. Острозьких у м.Старокостянтинів та церква в с.Тростянець Ківерцівського району.

Перший храм збудовано майже одночасно з

житловим палацом у др. пол. XVI ст. Це невелика за розміром (20,5x9,5) мурована однопалатна одноапсидна споруда без ризниці та пономарні. В архітектурі храму ще помітні риси готики (стрільчасті перемички вікон; стрільчасті арки в інтер'єрі; фасад, звернений у бік замкового двору, підсилено двома контрфорсами). Замковий храм з самого початку було задумано як складову частину оборонного комплексу. Житловий

палац, підсиленій циліндричною наріжною оборонною баштою, і Троїцька церква, витягнуті в одну лінію, утворюють єдиний фронт, паралельний до берегу р.Случ. Внаслідок такого розміщення апсида храму звернена не на схід, як звичайно, а значно зміщена на північ. Для флангового обстрілу вздовж оборонного муру та фасаду палацу, звернених до р.Случ, одночасно з церквою було збудовано оборонну башту, органічно поєднану із стіною церкви.

Другий храм - церква св.Трійці у с. Тростянець Ківерцівського р-ну Волинської обл. Лише у дореволюційних працях подано скупі відомості про час її побудови у 1648 р. або 1650 р. Церква являє собою тридільну, значну за розмірами (23x10,3м) цегляну отиньковану споруду, витягнуту по осі схід-захід. Складається з квадратного у плані бабинця, прямокутної нави та шестигранної апсиди. Чіткість плану обумовила лаконічність об'ємів; бабинець та нава рівновисокі, апсида трохи нижча. Фасади не мають жодних декоративних елементів, єдиною прикрасою є горизонтальна, примітивного профілю тяга у верхній частині стін, котра підкреслює низ парапету. Вражає товщина цегляних мурів церкви, яка сягає 1,7м. Зовні стіни нави додатково підсилені (на рогах та в центрі південного та північного фасадів) розкрепованими масивними прикладами, які досягають низу горизонтальної тяги під парапетом. З середини стіни нави також підсилено: в кутах - рідкрепованими виступами, а в центрі південної та північної стіни - широкими лопатками. При побудові Троїцької церкви застосовано архаїчний прийом влаштування

сходів на хори та горище в товщі мурів. Особливістю даного храму є ускладнена конструкція таких сходів. Вхід до них знаходиться у південній стіні бабинця, вузький склепінчастий коридор з крутими сходишками пронизує частину південної стіни бабинця, західну та північну його стіни та виводить на горище - на поверхню цегляного циліндричного склепіння над навою. Замість традиційних хорів, відкритих у бік нави, у Троїцькій церкві над бабинцем влаштовано ізольоване, квадратне приміщення, перекрите хрещатим склепінням. Дістатись до нього можна лише через вузький вхід, розміщений в товщі мурів. У верхній частині північної та південної стін нави, на рівні парапету, влаштовано бійниці для вогнепальної зброї. У першій їх чотири, у другій - вісім. Вогневий отвір має характерну для XVI-XVII ст. форму у вигляді перевернутої замкової щілини, низ невеликої внутрішньої камери розміщено приблизно на рівні пояса людчии, що стоїть. В наш час бійниці зовні закладено, парапет отиньковано.

Названі особливості переконливо свідчать про те, що храм, котрий у сер. XVII ст. був, без сумніву, єдиною мурованою будівлею серед дерев'яної сільської забудови, зведено таким чином, що він міг виконувати функції оборонної споруди і був своєрідним храмом-фортецею. Ареал поширення на Волині культових споруд, пристосованих до оборони, значно ширший тієї, досить обмеженої території, котру зазвичай уявляють відповідно до невеликої групи будівель, які стали «хрестоматійними».

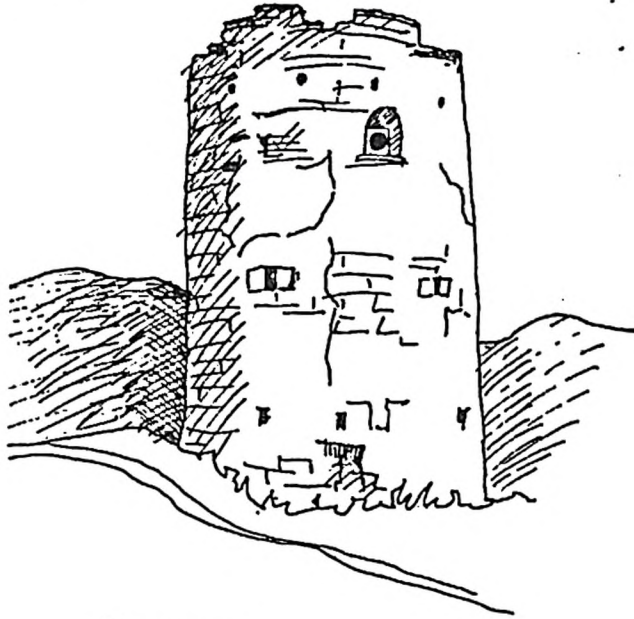
ЗАМОК У САТАНОВІ.

Катерина
Липо

Станівський замок - одна з найцікавіших і, невиключено, найстаріших оборонних споруд на Поділлі. Перша достовірна згадка про Сатанів - 1404 рік. Давня кругла вежа розташована у південно-східній частині п'ятикутного замкового подвір'я на відстані 2,5-3 м від більш пізнього муру. По відношенню до залишків оборонних валів вежа виходила на три чверті на зовнішній бік. Невелика, близько 6 м в діаметрі, вона збереглася на висоту чотирьох ярусів. Прямокутні бійниці першого та другого ярусів мають білокам'яне облямування. Але, в основному, існуючі руїни замку походять з XVI ст., коли містом володів магнатський рід Синявських. Регулярний у плані замок являв собою неправильний п'ятикутник з наріжними вежами, що

далеко виступали за лінію стін. Три вежі, що збереглися, та одна зруйнована, були п'ятигранні, ще одна (також зруйнована) - чотиригранна. Найкраще збереглись північна та західна п'ятигранні вежі на крутому березі Збруча. Вони збереглися приблизно на висоту трьох ярусів, зведені на високому ескарповому цоколі. Роги веж вимуровано з прямокутних білокам'яних блоків. Два нижні яруси мали бійниці з розширеними на два боки щокрами. Третій ярус має вікна з арковими перемичками. Перекриття, вочевидь, були плескаті, по діагонально покладених балках (не збереглися). По верху стін північної вежі подекуди збереглися білокам'яні консолі, що підтримували нині зруйнований парапет четвертого ярусу. У стіні, що з'єднує північну та західну

всї (ближче до північної вежі) розташовано чотири віконних отвори із скромним білокам'яним облямуванням. Імовірно вони належали до палацового корпусу, що зберігся.

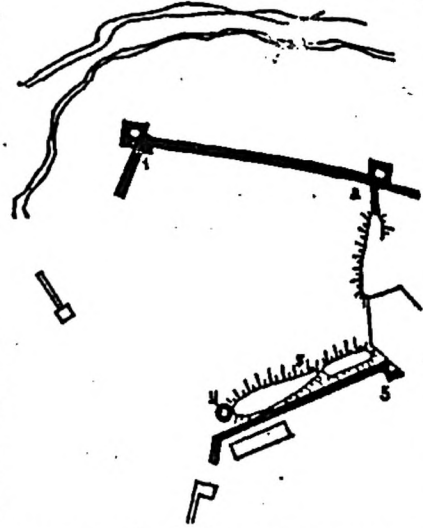

Кругла вежа

В'їзд в замок було влаштовано з боку міста через кам'яний, на арках, міст. Існує твердження, що був ще й вхід через круглу вежу, але це видається малоімовірним, оскільки, по-перше, вежа знаходиться в середній стіні XVI ст., не прилягаючи до них; по-друге, вона не має (і, судячи з кладки, ніколи не мала) наскрізного проїзду. На початку нашого століття Є.І.Сіциньський ще бачив не тільки фундаменти двох зруйнованих веж XVI ст., а й фундаменти стін, розташованих на земляних валах, що йшли вздовж внутрішнього боку стін XVI ст., відділяючись від них ровом. Залишків другого ряду стін не було тільки з

другого боку Збруча, де знаходився палацовий корпус.

Замок у Сатанові:
1-західна вежа,
2-північна вежа,
3-східна вежа,
4-кругла вежа,
5-давні вали

Із своїх спостережень Є.І.Сіциньський робить висновок, що існувало одночасно два ряди укріплень з однаковою конфігурацією стін у плані, на рогах внутрішніх стін були круглі вежі, аналогічні до нині існуючої.

Погодитись можна лише з твердженням, що стосується розташування веж. Що ж до двох паралельних мурів з вузьким проходом між ними та круглими вежами, що буквально ховались за п'ятигранними, то це навряд чи було зручно і анітрохи не підсилювало обороноздатності замку. Значно доцільніше було б збудувати нову лінію оборони навколо давнього оборонного ядра, на достатній відстані від нього, як це і відбувалось у багатьох випадках.

У кінці XVI ст. і особливо у 1-й третині XVII ст. на Поділлі відбувся поступовий перехід від середньовічної системи фортифікації до ренесансової. Подальше дослідження Сатанівського замку вимагає перш за все ґрунтовних археологічних розвідок та дослідження фундаментів давньої споруди, що нині поховані під звалищем, створеним місцевим цукровим заводом.

Ірина Абрамова
Сергій
Швец-Машкара

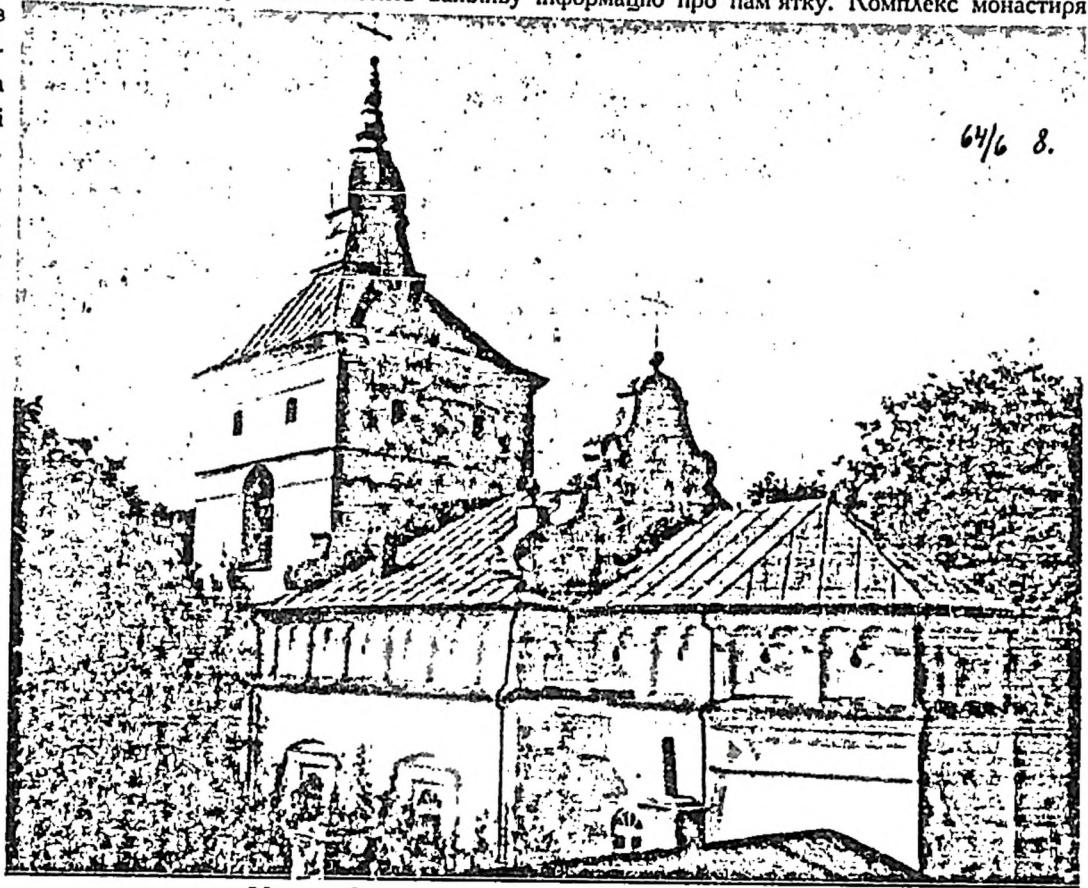
ДВІ ОБОРОННІ ЦЕРКВИ 1-ОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. НА ВОЛИНІ.

Волинь в середні віки внаслідок свого географічного положення згаходила під постійною загрозою татарських нападів. Тому оборона краю ставала невідмінною, найпершою умовою безпечного існування. Будувались замки, укріплювались міста; до оборони пристосовувались і культові споруди: монастирі, церкви, костьони, синагоги.

Деякі пам'ятки цього типу широко відомі і давно введні в науковий вжиток, інші не тільки не взяті на облік і під охорону, але й не виявлені. До таких належать дві волинські церкви - церква Іоана Милостинного в селі Малі Загайці Шумського району Тернопільської області і Троїцька церква в селі Тростинець Киверцівського району Волинської області.

Церква Іоана Милостивого - центральна споруда монастирського комплексу тієї ж назви - розташована на високому пагорбі на південній околиці села. Вона була побудована між 1626 і 1637 рр. на замовлення Ірини (Регіни) з Богушів-Козерад-Боговітинів Ярмолинської. Церква являє собою цегляну загальну двоярусну будівлю з підвалом, гранованою вівтарною частиною на сході і квадратною в плані п'ятирусною баштою на заході. Другий ярус над основним об'ємом церкви і вівтарною частиною пристосований до оборони. Він утворений брустверною стіною, висота якої 1,5 м у вигляді атику і в якій влаштовано бійниці двох видів, розташовані в двох рівнях. Верхній ряд бійниць з ключевидними амбразурами призначений для поразки ворога на далекій відстані. Нижній - бійниці «підніжного бою», або «підсябиття», існують для знищення ворога, що знаходиться безпосередньо під стінами церкви. Оборонна система охоплювала весь периметр церкви, внаслідок чого вона ставала повністю автономною, як донжон або так звані «волинські башти» XIII ст. в Кам'янці Литовському або в Старому Чорторійську.

В Кременецькому краєзнавчому музеї зберігається портрет фундаторші Загаєцького монастиря Ірини Ярмолинської XVII ст.; в верхній лівій частині цього портрету розміщено зображення заснованого нею монастиря. Незважаючи на схематичність, зображення містить важливу інформацію про пам'ятку. Комплекс монастиря зображений з північно-західного боку. На передньому плані північна стіна огорожі вкрита дахами. З південно-західного боку монастирського двору піднімається ще одна башта, накрита наметовим дахом. За монастирськими мурами стоїть церква Іоана Милостивого. Тут зображено всі складові частини споруди, що збереглися до теперішнього часу.

Церква Загаєцького монастиря. Фото 1930-х рр.

Другою пам'яткою є Троїцька церква в с.Тростянець, побудована в 1648 р. Вона являє собою тридільну в плані споруду з прямокутним основним обсягом і бабинцем на заході та п'ятигранною вівтарною частиною на сході. Основний об'єм церкви й бабинць однакової висоти, вівтарна частина понижена. На верхній бойовий ярус ведуть сходи, розташовані в товщі південної стіни бабинця. Над бабинцем брустверна стінка завтовшки 0,7 м. зберігається тільки до рівня середини бійниць. Над основним об'ємом церкви висота брустверної стінки завтовшки 0,9 м. досягає 2,3 м. Висота такої ж стінки над вівтарною частиною при товщині 0,7м. складає 2 м. Розміщення бійниць в атиках над різними частинами споруди нерівномірне. Над бабинцем в брустверній стінці ми знаходимо лише дві бійниці - на заході і півдні. З 17 бійниць бокового ярусу 14 мають ключеподібну форму амбразур, 5 - круглу. Оборонний ярус розміщувався в різних рівнях, що перешкоджало переміщенню захисників під час ведення бою. Нез'ясованим залишається питання про висоту бойового ходу над бабинцем, про причину нерівномірного розміщення бійниць в брустверних стінках тощо.

За традицією з першими письмовими згадками пов'язують початок історії більшості міст. Оскільки Кам'янець-Подільський відігравав значну роль в історії Південно-Західної Русі-України, то питанню його заснування й локалізації за даними літописів присвячено чималу літературу. В цьому зв'язку цікавою є стаття Я.Р. Дашкевича (1), в якій стисло викладено історіографію проблеми й зроблено критичні оцінки щодо досліджень початкового етапу історії Кам'янця.

З'ясовуючи питання про вік Кам'янця-Подільського, необхідно нагадати, що в історії Східної Європи, крім міста над Смотричем, фігурують Кам'янець на Волині, Кам'янець Литовський і, нарешті Кам'янець Каширський поблизу Турійська. (2) Це ускладнює трактовку літописних згадок, коли доводиться, зокрема, локалізувати те чи інше літописне повідомлення. Крім літописних середньовічних даних, деякі дослідники використовують стосовно Кам'янця-Подільського й повідомлення античного географа II ст. н.е. Птолемея про Клепідаву (Петрідаву) як про одне з давніх міст Дакії. На карті Птолемея місто Клепідаву показано у Європейській Сарматії, наче на лівому березі Дністра. (3) Таке розміщення дуже проблематичне у зв'язку з намаганням пов'язати Клепідаву (Петрідаву) з римською провінцією Дакія. Справа в тому, що і нижній, і верхній Траянові вали, пов'язані з територією Дакії, розташовані значно південніше від сучасного Кишинєва (4), а тим більше - від Кам'янця-Подільського. Проблематичним залишається й питання про вік тих Траянових валів, рештки яких відомі у Середньому Подністров'ї, а також про наявність на території Кам'янця-Подільського монументальних археолого-архітектурних пам'яток римського часу, які б можна було пов'язати з Клепідавою (Петрідавою). (5)

Отже, на сьогодні у питанні про вік Кам'янця-Подільського існує дві діаметрально протилежні тенденції: перша - заглибити найдавнішу історію міста до римських часів (6), друга - відкинути всі можливі припущення про існування Кам'янця у домонгольський час і обмежити початок історії міста лише 60-ми роками XIV ст. (7) Оскільки письмові історичні джерела про початкові етапи історії Кам'янця-Подільського досить спірні і дискусійні, то при вирішенні проблеми можуть допомогти археологічні та історико-архітектурні пам'ятки. При цьому слід мати на увазі, що йдеться не тільки про старожитності, які фіксують історію заселення території

майбутнього міста, а, головне, про ті, що безпосередньо пов'язані з формуванням міського осередку в повному соціально-економічному значенні цього терміну.

До археологічних пам'яток, що відбивають процес заселення регіону майбутнього міста, відносяться: пізньопалеолітичні місцезнаходження у лісопарку, на березі річки Смотрич; залишки трипільських поселень IV-III тис. до н.е., які виявлені в різних частинах Старого міста і в урочищі Татариська; пам'ятки пізньої бронзи і раннього залізного віку (XII-VIII ст. до н.е.) в урочищі Татариська і в траншеї поблизу міської друкарні; залишки поселень черняхівської культури II-V ст. н.е. на території ботанічного саду, поблизу Гунських криниць і на Татариськах. (8) Знахідки римських монет II-III ст. н.е. зафіксовані в Кам'янці та в навколишніх селах. (9) На території Старого міста в 1964 та 1982 рр. виявлені також давньоруські старожитності IX-XI ст., які, на нашу думку, слід пов'язувати з «гніздом» поселень, що лягли в основу формування давньоруського міста.

Кам'янець XII-XIII ст., як свідчать археологічні матеріали, складався з кремля (дитинця), посаду й околиць. Дитинець площею біля 3 га знаходився на високому мисі з південно-західного боку Старого міста. Він мав приблизно трикутну в плані форму і піднімався на висоту до 38 м над рівнем Смотрича. Дитинець добре з'єднувався з посадом, площу якого для давньоруського часу поки-що встановити важко, неширокою кам'яною перемичкою, на якій знаходився замковий міст. Як показали археолого-архітектурні дослідження 1964-1968 рр. (Є.М. Пламеницька, І.С. Винокур), у XII-XIII ст. на території пізнішого замку існувало давньоруське городище. Воно знаходилося у південно-західній частині території, де пізніше (у XIV ст.) було споруджено кам'яні мурі пізньосередньовічного замку. Саме тут, з напольного боку, городище обмежувалося дерево-земляним валом і ровом. Їхні залишки виявлені на ділянці, яка прилягає до башти Донної (Денної). Розкопками відкрито культурний шар XII-XIII ст. майже півметрової товщини, що представлений чорно-коричневим гумусом, горілим деревом, обпаленим камінням, прошарками попелу і значною кількістю давньоруської кераміки XII-XIII ст. (11) Очевидно, наприкінці XII- на початку XIII ст. земляні і дерев'яні укріплення валу, у зв'язку із застосуванням організованої облоги у військовій тактиці тих часів, підсилюються

кам'яним муром із зубцями та щілиноподібними лучними бійницями. Залишки цього муру виявлено в процесі досліджень на двох ділянках у західній та північно-західній частинах укріплень Старого замку загальною довжиною 20 м. З північно-східного боку, де мис не мав крутих схилів, територія давньоруського дитинця обмежувалася ровом, який згодом був засипаний внаслідок руйнації валу. В'їзд на територію городища-дитинця вів із північно-західного боку через ворота у валу. Другий в'їзд розміщувався з боку посаду. Територія дитинця XII-XIII ст. значно поступалася за своєю площею у порівнянні з розмірами кам'яного замку XIV-XV ст. (12) Ми не можемо прийняти критичних зауважень Я.Р. Дашкевича (13), його сумнів щодо датування кам'янецького дитинця XII-XIII ст., оскільки вони не базуються на професійному знанні археологічного матеріалу, особливо, - давньоруської кераміки, типологія й датування якої розроблені археологами досить ґрунтовно. (14)

На території кам'янецького посаду в останні роки зафіксовані об'єкти, які незаперечно відносяться до XII-XIII століть. Йдеться, перш за все, про відкриття у 1981 р. залишків давньоруського двоповерхового дерево-глинобитного житла. Воно знаходилося у північно-західній частині комплексу будиноків XIV-XVI ст. на глибині 2,75 м від сучасної поверхні. Житло було зруйновано в давнину пожежею. Його заповнення складалося із обвалу згорілих дерев'яних конструкцій, великих частин обпалених глинобитних стін. Залишки житла були орієнтовані своїми стінами за сторонами світу і співпадали із напрямками кам'яних мурів будиноків XIV-XVI ст. У нижньому (першому) поверсі споруди збереглися рештки глинобитної печі з черинем. Тут же *in situ* знайдено типову давньоруську кераміку XII-XIII ст. (15). Аналогічні житла з дерев'яними конструкціями стін вивчені археологами в Києві, Галичі та в інших давньоруських містах. Отже, відсутність давньоруської плінфи у Старому місті ще не є доказом того, що посаду Кам'янець у XII-XIII ст. начебто не існувало. (16) Відомо, що для галицької архітектури XII-XIII ст. характерне переважання тесаного каменю, а не плінфи як будівельного матеріалу. У зв'язку з цим не слід категорично відкидати і дані письмових джерел, і матеріали розкопок 1879 р. про існування на Руських фільварках Воскресенського монастиря (17). Дальші археологічні дослідження можуть уточнити лише конкретні деталі.

Для історії Кам'янець XII-XIII ст. заслуговують на увагу зафіксовані науковими працівниками Кам'янець-Подільського державного історико-архітектурного заповідника в останні роки в різних

частинах Старого міста давньоруські культурні нашірвання, а також знахідка бронзового хреста-епікопії XII-XIII ст. при розчистці фундаментів Іоано-Предтечинської церкви. Не безпідставна й версія архітекторії про те, що значна частина храмових споруд XIV-XV ст. у Кам'янці, можливо стоїть на місцях попередніх давньоруських. Такім чином, дитинець і посад Кам'янець-Подільського у XII-XIII ст. вже функціонували. На їх територіях у XIV-XVI ст. були зведені нові фортифікаційні цивільні і культові споруди.

Примітки:

1. Дашкевич Я. Каме́нец - еще раз // *Aus Russia mediaevalis* t. V. 1. - München, 1984. - С. 7-19. 2. Там же. С. 7. 3. Сецицкий Е. Горо́ Каме́нец-Подольский. Историческое описание. К. 1895. - С. 5. 4. Федорова Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э. // *МИА*, N 89. - М., 1960. - С. 317, таб. X. 5. Паламенчук О.А. Особенности средневековой застройки центра Каме́нца-Подольского // *Архитектурное наследие*, N 33. - М., 1985. - С. 52-61. 6. Там же. 7. Дашкевич Я. Каме́нец - еще раз... - С. 18-19. 8. Вишукур І. Як починався Кам'янець // *Наука і суспільство*. - 1976, N 7. - С. 46-48; Вишукур І.С., Петров М.Б. Історична топографія Кам'янець-Подільського в найдавніші часи до кінця XVIII ст. - Хмельницький, 1983. - С. 6-7. 9. Браїчевський М.Ю. Римська монета на території України. - К., 1959. - С. 186-187, карта N 20. 10. Вишукур І.С., Петров М.Б. Вказ. праця. - С. 7. 11. Там же. - С. 11. 12. Паламенчук О.А. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку фортеці // *Слов'яно-руські старожитності*. - К., 1969. - С. 124-144; *І ж. Н.* дослідований Каме́нец-Подольської крестості // *Археологічне дослідження в Україні в 1968 р.* - К., 1971. - С. 260-266, *І ж. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році* // *Археологічні дослідження в Україні в 1969 р.* - К., 1972. - С. 298-303. 13. Дашкевич Я. Вказ. праця. - с. 12. 14. Кучера М.П. Кераміка // *Археологія Української ССР* T. 3. - К., 1986. - С. 446-455, Маленська М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII-XIII вв. // *КСИА АН СССР*. - В. 120. - М., 1969. - С. 3-16. 15. Вишукур І.С., Петров М.Б. Історична топографія... - С. 13-14. Матеріали досліджень вказаного житла готуються до повної і детальної публікації. 16. Дашкевич Я. Вказ. праця. - С. 18. 17. Там же. - С. 10-11.

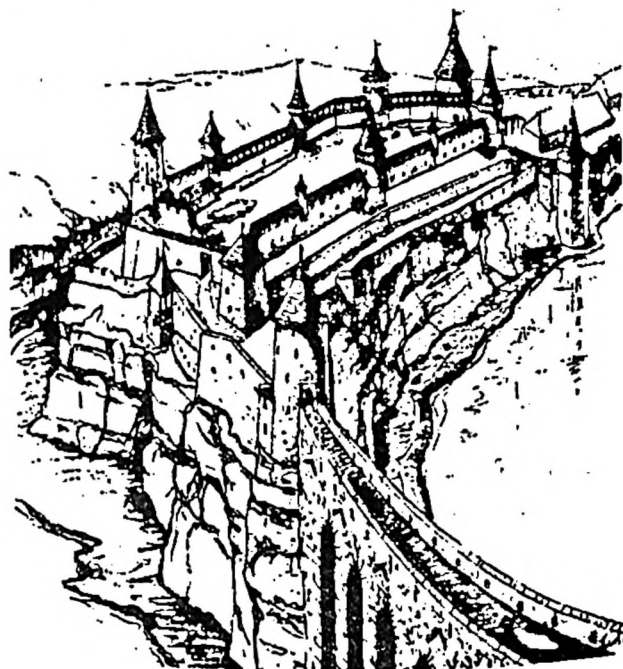
НОВА КОНЦЕПЦІЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ
ФОРТИФІКАЦІЙ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В АСПЕКТІ
ВИЗНАЧЕННЯ ВІКУ МІСТА.

Точний вік Кам'янця-Подільського досі не встановлений. До 1960-х рр. найбільш прийнятою датою його заснування вважалось XIV ст. В результаті архітектурно-археологічних досліджень у Старій фортеці (Є.Пламеницька, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972) та на площі Ринок (Є.Пламеницька, 1982; Випокур, Петров, 1983, 1986) було неперечно доведено існування давньоруського періоду в історії міста. Була сформульована концепція еволюції фортифікаційної системи Кам'янця (Є.Пламеницька, 1969), в якій давньоруський період (XI-XIII ст.) вважався першим. За цією концепцією, що базувалася на вислідах досліджень 1960-1968 рр., на території сучасної верхньої тераси Старого замку (тобто його головного та північного дворів), що мала розміри 60 x 25 м (з поздовжньою віссю схід-захід) в XI-XIII ст. існувало укріплення площею близько 700 кв.м., яке за планом наближалось до трохи скошеного прямокутника з заокругленими ділянками. Укріплення не мало веж; в'їзд розгніпувався зі сходу. З заходу воно обмежувалося муром, котрий пізніше увійшов в структуру західного муру Старого замку, в межах між бантами Великою та Малою. Мур був завтовшки 1,56-1,62 м, мав бойовий хід, щільноподібні бійниці для довогнєпальної стріли. Аналогічні мурі обмежували давнє укріплення з півдня та півночі (останній мур мав оборонний рів). Залишки цих мурів були відкриті в восьми місцях окремими фрагментами. За верхньою хронологічною межею цей своєрідний протозамок був датований XII - початком XIII ст. (Є.Пламеницька, 1969).

Надто обмежене датування замку на цьому етапі спричинилося силою впливу авторитету попередніх дослідників, котрі датували кам'яні укріплення не раніше XV - початку XVI ст. Пізніше цей будівельний етап був передатований Є.Пламеницькою XI ст. з застереженням можливості більш давнього походження (Пам'ятники IV, 182). Другий будівельний етап (др. пол. XIII ст.) полягав у прибудові до протозамку трьох невеликих пристіпних веж, в результаті чого сформувався вежовий феодальний замок. Співставлений невеличкій за площею (700 кв.м.) території замочку, що сформувалася протягом трьох ранніх будівельних етапів, з територією Старої фортеці на період XVIII ст. (площею близько 6 га) спричинив формування концепції його розвитку, основою якої був відцентровий принцип (мал. 1).

В перебігу досліджень виникли питання, які можна було розв'язати лише шляхом усунення принципових

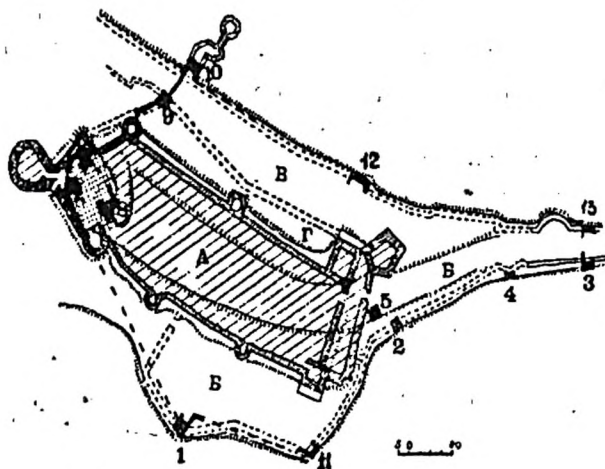
протирич між деякими історіографічними фактами та даними натурних пошуків, що не узгоджувалися з загальною концепцією розвитку замку. Зокрема, проблематичним було встановлення походження тристінної мурованої вежі на нижній південній терасі замку, далеко поза межами укріплення XI-XIII ст., котра за даними архітектурно-археологічних досліджень датувалася першими століттями нашої ери. Це та інші питання ґрунтувалися навколо датування перших двох будівельних етапів давньоруським часом. Ряд фактів, отриманих в ході розкопок підмурків споруд, за попередніми висновками вказував на походження окремих фрагментів замочку раніше давньоруського періоду і, зокрема, з перших століть нашої ери. Ці факти не знаходили пояснення не тільки в межах концепції еволюції замку, але й не мали аналогів в українській історико-архітектурній науці, де сформувалася чітка концепція розвитку оборонного будівництва на Русі. Однак вони набували принципово нового забарвлення з огляду на застереження П.Раппопорта щодо кам'яних укріплень давніше XI ст., які на його думку були на Русі, як і у Західній Європі, рідкісним винятком за виключенням "оновлених решток римських фортець" (Раппорт, 1956, №8). Разом з цим відсутність будівельних даних на муроване будівництво перших століть нашої ери на теренах Південно-Західної Русі значно утруднювало адекватну оцінку та історичну інтерпретацію нових фактів.

Мал.1. Видял замку на XVI ст. Реконструкція Є.Пламеницької

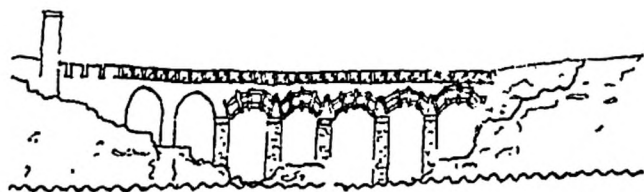
Подальші дослідження фортифікацій Кам'яниці в 1970-1992 рр. проводилися в кількох напрямках: а) продовження історико-архітектурних та археологічних пошуків; б) вивчення урбаністичної структури Старого міста; в) опрацювання джерелознавчої бази.

Основними об'єктами натурних досліджень стали північна та південна нижні тераси Старого замку, а також Фортечний міст. На нижніх терасах замку було відкрито залишки ще восьми та на верхній - двох веж, які за архітектурними характеристиками та будівельними розчинами були аналогічні попередньо відкритій тристінній вежі. Датунання цих веж визначалося як II-III ст. н.е. В типологічному відношенні споруди відзначає прямокутний план з застосуванням кута не 90 градусів, а 85; трьохстінність з боку укріплення, товщина стін 1,56-1,7 м. Розміри боків веж кратні римському футу (5,0 м - 17 футів; 7,4 м - 25 футів; 8,0 м - 27 футів тощо). Давні вежі мають багато спільного з мурованими вежами римських укріплень, досліджених при розкопках в Ольвії: прямокутних, з деформованим кутом, розмірами від 5,8 м до 9,0 м, оснований на стандарті римських лінійних мір, стінами завтовшки 1,7 - 2,0 м (Буйських, 1991). Водночас типологія кам'янецьких малих веж має спільні риси з оборонними вежами, дослідженими в дакійських фортецях Костешти, Блідару, П'ястра-Рошіє (Antonescu, 1984). Заслужовує на увагу взаємне розташування двох північно-західних кам'янецьких веж, між якими утворюється "коридор" завширшки 8 м (мал. 2 - N9,10). Подібна структура виявлена у фортеці Блідару і визначена як брама дакійського укріплення. Локалізація веж далеко поза межами давньоруського замочку, майже впритул до бровки скелястого мису, та наявність певної системи в їх розташуванні свідчить на користь існування ще одного, зовнішнього по відношенню до замочку і давнішого за походженням оборонного поясу. Саме цей чинник ліг в основу формування нової, доцентрової концепції еволюції укріплень на мису Старого замку, згідно з якою перший будівельний етап сягає першого тисячоліття нашої ери. Ймовірно, що цей оборонний пояс існував за давньоруських часів, чим і була зумовлена постановка

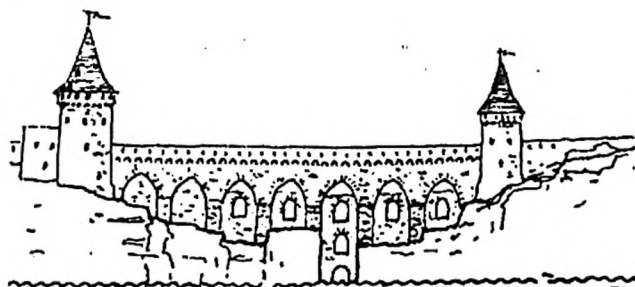

Мал.2. Укріплення Старого замку. Схема розміщення давніх веж.

замочку на досить віддаленій від перешийка і мосту між плато та Старим містом відстані. Одним з ключових аспектів концепції розвитку укріплень Старого міста є розв'язання питання щодо характеру комунікації між островом (власне територією міста) та плато, на якому розміщений замок. За даними картографічних досліджень, річка Смотрич, що оперізує Старе місто, у II-XVI ст. брала початок з великого Амадоцького озера, яке існувало на півночі сучасної Хмельницьчини (Кордт, 1899, 1910) і, отже була повноводною: уріз в ній мав перевищувати сучасний на декілька метрів. А тому Старе місто мало бути великим островом, доступ до якого потребував надійної і міцної комунікації. в результаті натурних досліджень Фортечного мосту встановлено, що під облицьованим XVII ст. знаходиться мурована конструкція двохаркової системи, причому пілони мають давніше походження і за ідентичністю будівельних розчинів розчинам малих веж, датуються II-III ст. н.е. Отже, на першому будівельному етапі міст був безарковим і завершувався дерев'яним хідником (мал. 3). Він мав п'ять прольотів розміром 7 м, утворених шістьма пілонами, ширина яких по фасаду дорівнювала 2 м. Безсумнівно, що ця споруда є унікальною і не має аналогів не тільки на теренах

А

Б

Мал.3. Етапи еволюції Фортечного мосту. А - вигляд II-III ст. Реконструкція Є.Пламеницької та О.Пламеницької; Б - вигляд XVII ст. Реконструкція Є.Пламеницької та А.Тюпича.

Південно-Західної Русі, а й далеко поза її межми. Міст аналогічної конструкції та габаритів зображений на рельєфах Траянської колоши в Римі (Sichorius, 1900). Існування в Кам'янці замку й мосту на початку I тис. н.е. робить гіпотезу про ймовірність існування в межах середньовічного ринку *castra romana* (римського військового табору) (Шкурко, 1960; О.Пламеницька, 1985) більш реалістичною. Присутність римських метричних модулів та пропорційних співвідношень в окремих інженерних і оборонних спорудах міста та в планувальній структурі ринку (О.Пламеницька, 1985) ставить питання про доцільність пошуків античних традицій у фортифікації та містобудуванні України.

Історіографічні студії дають значний матеріал для окреслення історичного підґрунтя військового та інженерного будівництва, а також містобудівних заходів на території Кам'янці на початку I тис. н.е. (Семенов, 1843; Симанкевич, 1880; Шевич, 1855; Вердум, 1982; Cellarius, 1659; Antoni, II, 1880; Slowik geograficzny, III, 1882 тощо). Студії над фортифікаціями Кам'янці-Подільського дають неабиякої наукової ваги матеріал, що дозволяє не тільки встановити характер еволюції системи укріплень міста, а й значною мірою поточити його вік. А це, в свою чергу ставить питання про історичну Кам'янці як осередку контактної зони на межі прот. слов'янського та античного світу.

ЛІТЕРАТУРА:

- Буйських С.Б. 1991. Фортифікація Ольвійського государства (перше тисячоліття до н.е.). - Київ: Наукова думка. Вердум Ульрих фон. 1983. Цоленік подорожні, яку я здійснив у році 1670.1671.1672. через королівство Польське... // Переклад з німецької Стариши ІІ. // Життєпис. - X 9.10. Винокур І.С., Петров М.Б. 1983. Історична топографія Кам'янці-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII століття. (Методична розробка). Хмельницький. Винокур І.С., Петров М.Б. 1986. Про початок існування і забудови посади Кам'янці (XII-XIII століття) // Проблеми етнології Подолля. Тези доповідей наукової конференції. - Кам'янець-Подільський. - С. 142-143. Кордт В. 1899, 1910. Матеріали по історії руської картографії. Вып. I, II. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, 1986. - Том 4. - Киев: Наукова думка. Пламеницька Е.М. 1968. Дослідження Кам'янці-Подільської фортеці. // Матеріали другої Подільської історико-арх. наукової конференції - Львів. - С. 130-142. Пламеницька Е.М. 1969. Про заснування Кам'янці-Подільського містечка-фортеці. // Слово-руські старожитності. - К.: Наукова думка. - С. 124-144. Пламеницька Е.М. 1970. Початковий етап будівництва Кам'янці-Подільського замку. // Матеріали третьої Подільської історико-арх. наукової конференції. - Львів. - С. 139-143. Пламеницька Е.М. 1971. Исследования Кам'янці-Подольской крепости. // Археологические исследования на Украине в 1968 г. - Киев. - С. 260-266. Пламеницька Е.М. 1972. Дослідження Кам'янці-Подільського замку в 1969 році // Археологічні дослідження на Україні в 1969 г. - Київ: Наукова думка. - С. 298-303. Пламеницька О.А. 1985. Особенности средневековой застройки центра Каменца-Подольского. // Архитектурное наследие. - 33. - М.: Стройиздат. - С. 52-61. Раппопорт П.А. 1936. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. - Матеріали Інститута археології ССРСР, 52. - М.-Л. Семенов П. 1843. Атлас Подольской губернии. // Журнал Министерства внутренних дел. - Ч. II. - Санкт-Петербург. Симанкевич М. 1880. Историко-географический и этнографический очерк Подолы. - Сборник сведений о Подольской губернии, вып. I. - Каменец-Подольский. Шенк В. 1855. О монетах и медалях, находимых в земле в Подольской губернии. // Подольские губернские ведомости. - Ис сентябрь. - отдел II. - С. 195-199. Шкурко С.К. 1968. Архитектурные памятники в городе Каменец-Подольском. // Историко-филологический журнал. - 2 (41). - Ереван.

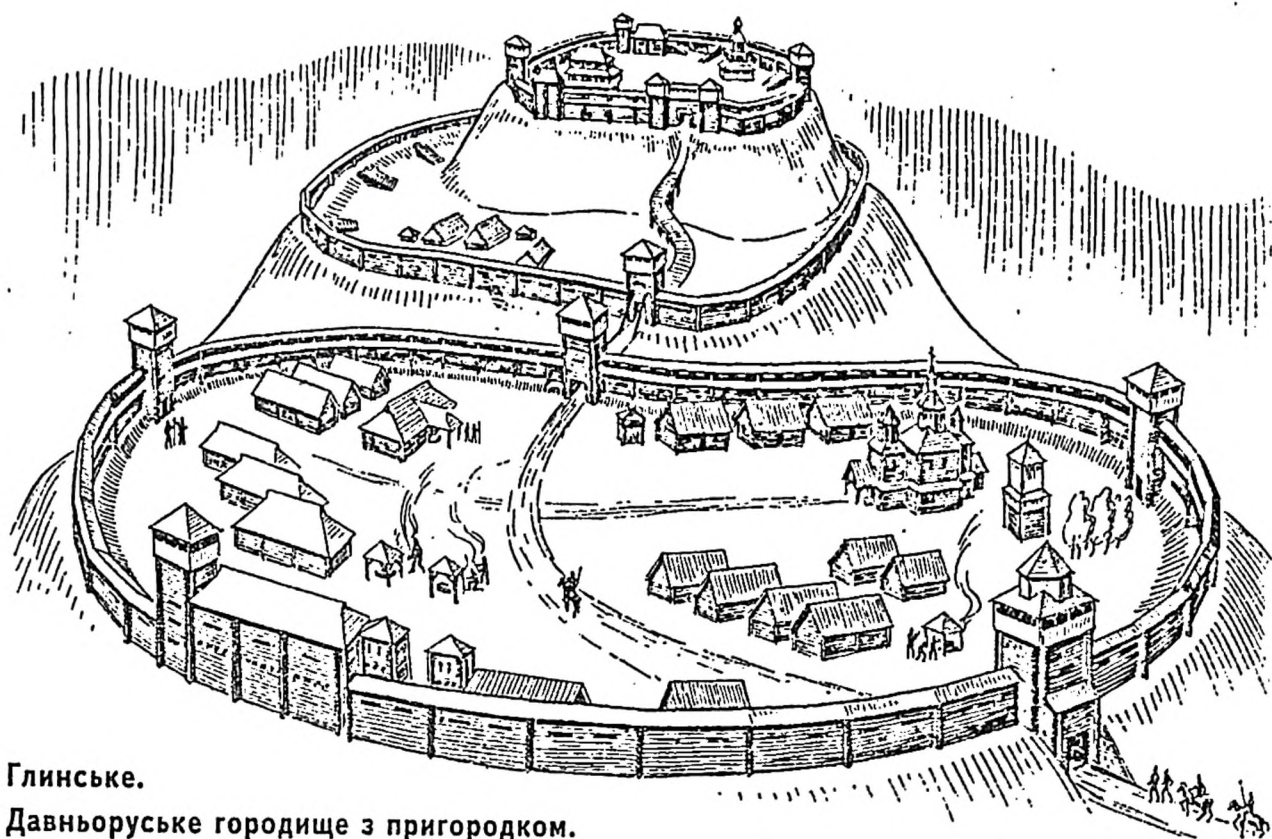
- C.233-244. Antonescu D. 1984. Introducere in arhitectura dacilor. - Bucuresti: Editura tehnica. Antoni J. 1861. Zameczki podolskie na kresach multanskich. - T II. Kamieniec nad Smotryczem. - Warszawa-Krakow. Cellarius A. 1659. Regni poloniae magnae Lithuaniae omnique regionum sui polonice subiectorum, novissima descriptio... Amsterdam. Sichorius C. 1900. Die Reliefs der Trajanssaule. Die Reliefs des zweiten Dakischen krieges. - T. I, II. - Berlin. Slowik geograficzny krolestwa polskiego i innych krajow slowianskich. - T III. - 1882.

Сергій Кравцов

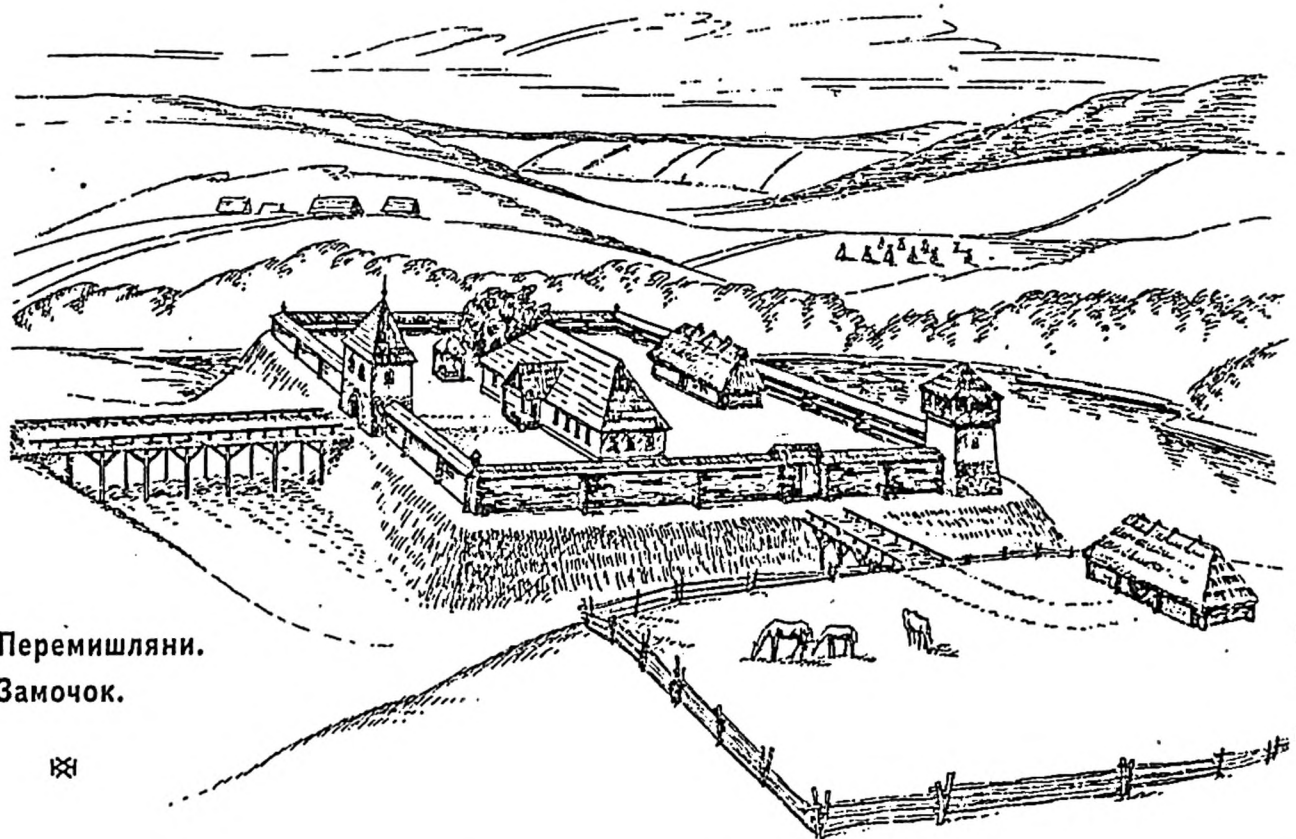
СЛІДИ ФРАНЦУЗЬКОЇ ШКОЛИ У ФОРТИФІКАЦІЯХ УКРАЇНИ XVII ст.

Поширення принципів французької військово-інженерної школи в Україні в XVII-XVIII ст. було зумовлено низкою історичних обставин. В цей період відбувся відхід від засад італійської школи. Проект нових укріплень Бродів був розробл. лейт. Г. де Боппаном (згадуваним в бродівських міських актах в січні 1631 р.) за кілька місяців до переходу італійця А.дель Акви на службу до С.Конєцпольського. На користь цього свідчать результати метрологічного аналізу абрисів міських фортифікацій. Нами виявлено застосування французьких туазів як основи геометричної побудови, конструктивні прийоми, що відповідають теоретичним положенням Ж.Ерара де Бар ле Дюка, близькість до індивідуальної манери Г.де Боппана, про яку можна судити з його проекту фортеці Кодак. На користь Боппана як автора бродівських укріплень свідчить надзвичайно високий ступінь проробки цих укріплень на Боппановій Спеціальній Kartі України.

Міські фортифікації Станіслава були закладені близько 1661 р. за проектом і під керівництвом підполковника Франсуа Корассіні з Авіньйону. В 1680-і рр. працю над укріпленими продовжив Кароль Беное. На початковому етапі існування місто оточував правильний шестикутник бастионних укріплень, а в 80-і рр. до них було додано замок, причому змінено попередній задум щодо його розташування на південний схід від міста на користь північної ділянки. В 1730-1740-ві рр. над фортифікаціями працювали С.Потоцький та капітан К.Дальке, швед за походженням. На всіх цих етапах майстри притримувалися французької інженерної теорії, про що, згідно з нашою реконструкцією, свідчить уживання туазу, як одиниці вимірів. Цю саму одиницю вказано в проекті реконструкції станіславських укріплень 1743 р. Суттєво, що в Станіславі регулярний абрис укріплень був геометрично пов'язаний з розбивкою середмістя. В даному випадку помітний вплив тогочасної французької культури в більш широкому значенні, оскільки математична заданість всіх елементів твору становила один з принципів картезіанства, як філософської системи. Військові інженери, що належали до французької школи в Україні, працювали в інших місцях: Г. де Боппан заснував близько 50 "слобід"; Ф. Корассіні працював у Галичі; К.Дальке - у Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Підкамені; С.Потоцький - у Кам'янці-Подільському.

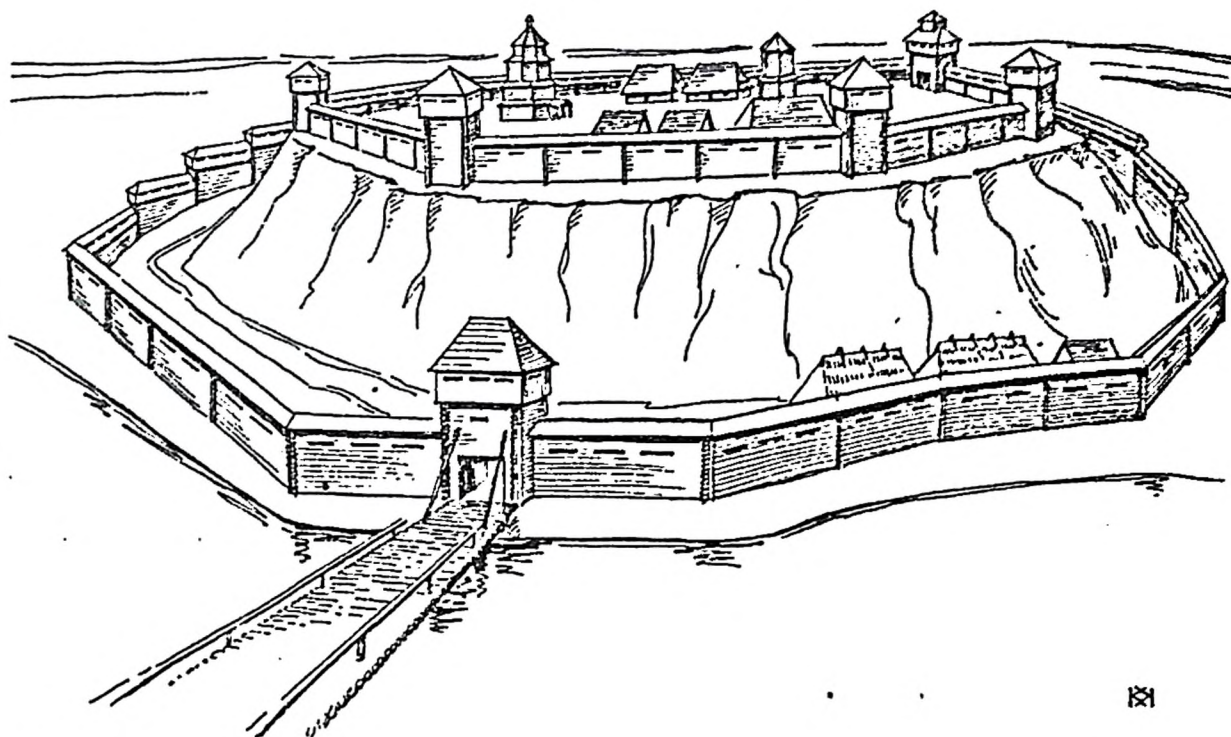
Глинське.
Давньоруське городище з пригородком.

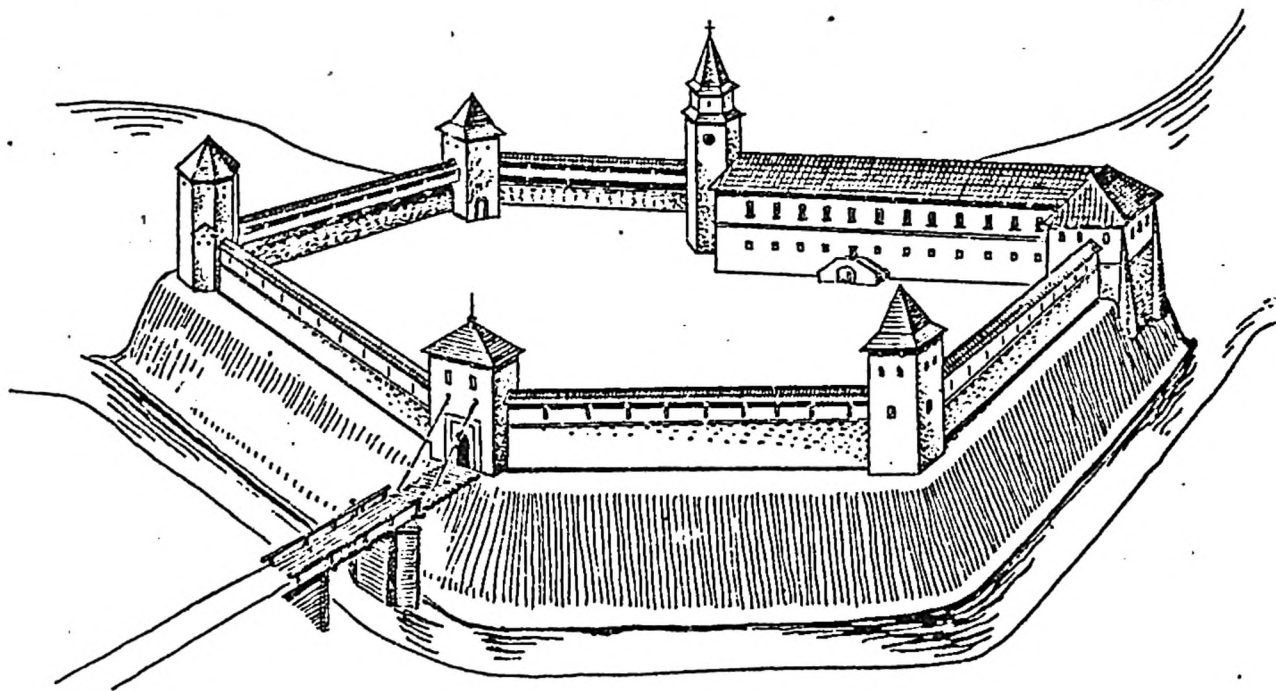
Перемішляни.
Замочок.

ІЛЮСТРАЦІЇ

О.Мацюк. «Замки і фортеці України. Стан та проблематика дослідження.»
Уявні реконструкції Миколи Козурака.

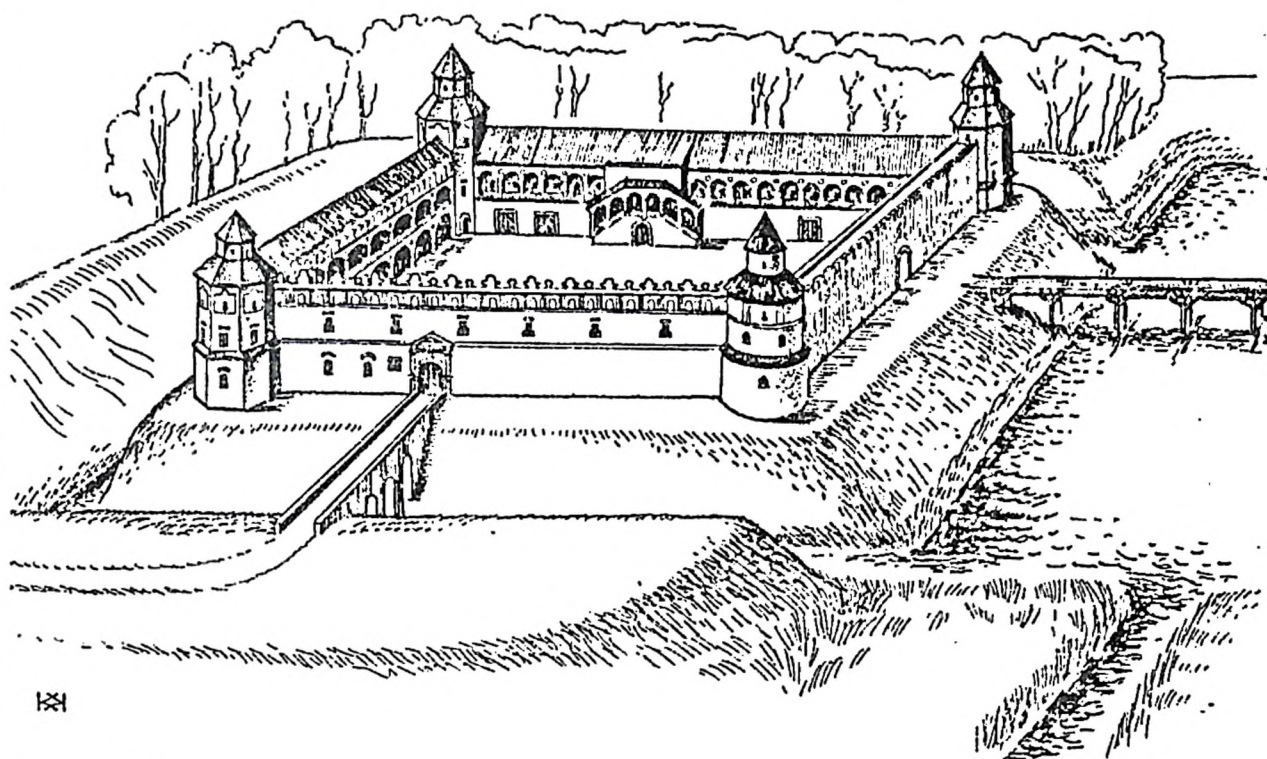

Вінниця.
Верхній замок.

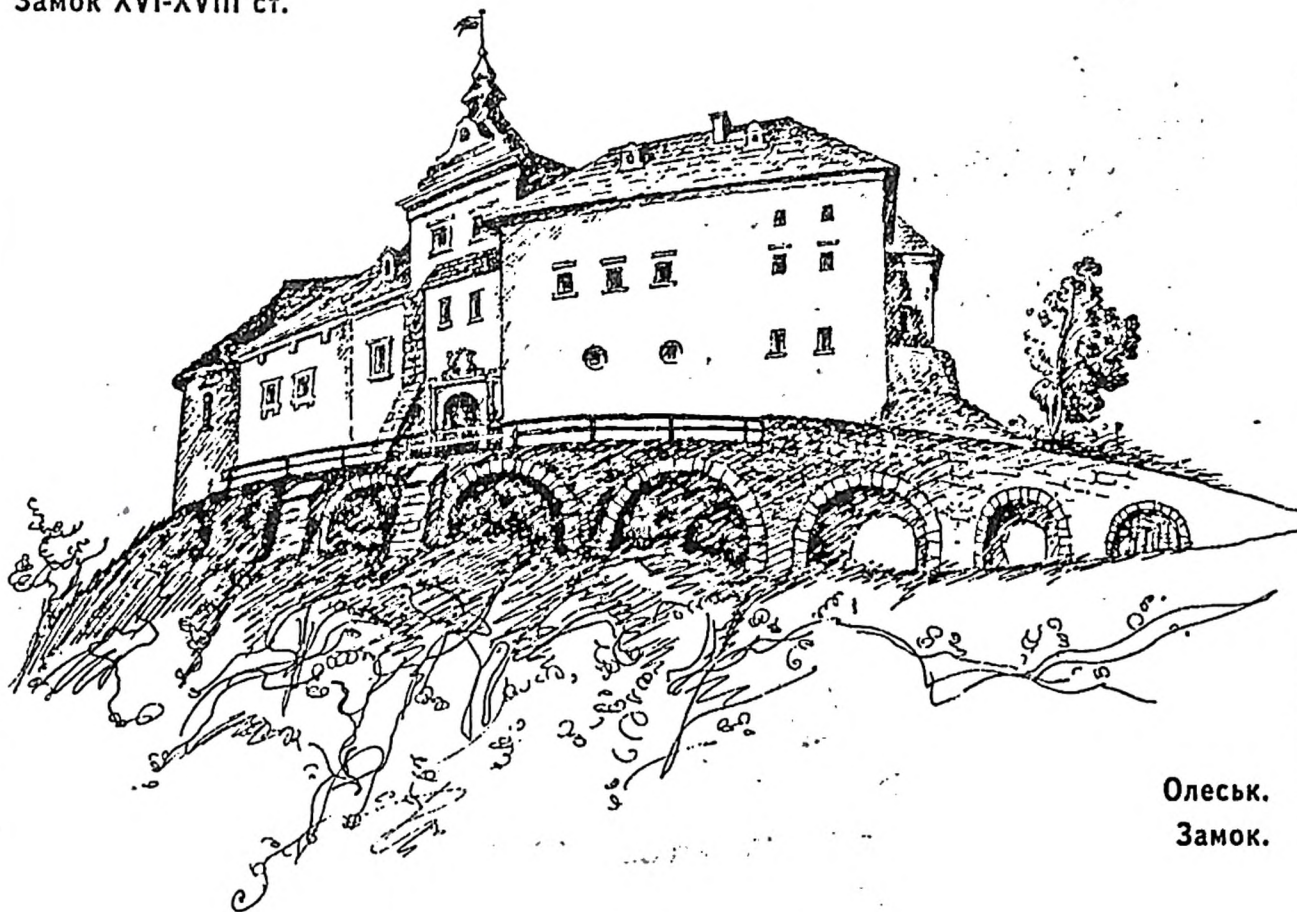
Вінниця.
Низький (новий на острові) замок.

ІЛЮСТРАЦІЇ
О.Мацюк. «Замки і фортеці України. Стан та проблематика дослідження.»
Малюнки Миколи Козурака.

✠

Білий Камінь.
Замок XVI-XVIII ст.

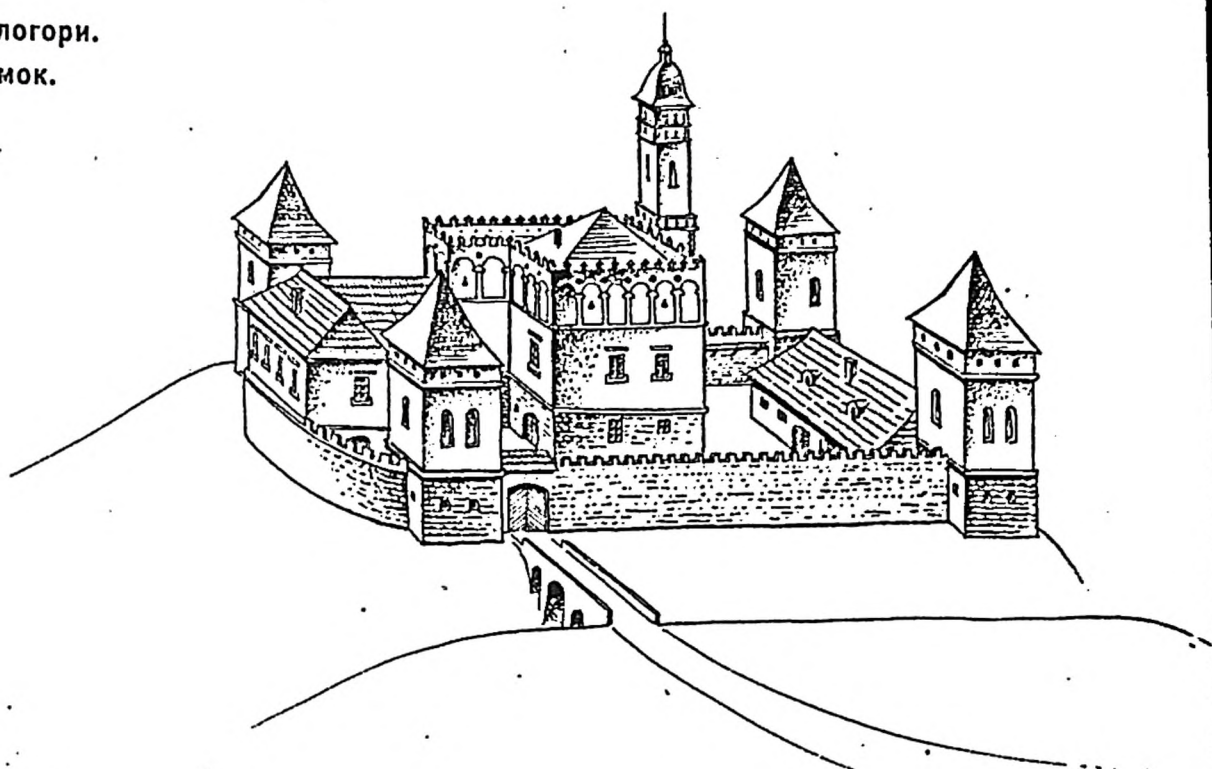

Олеськ.
Замок.

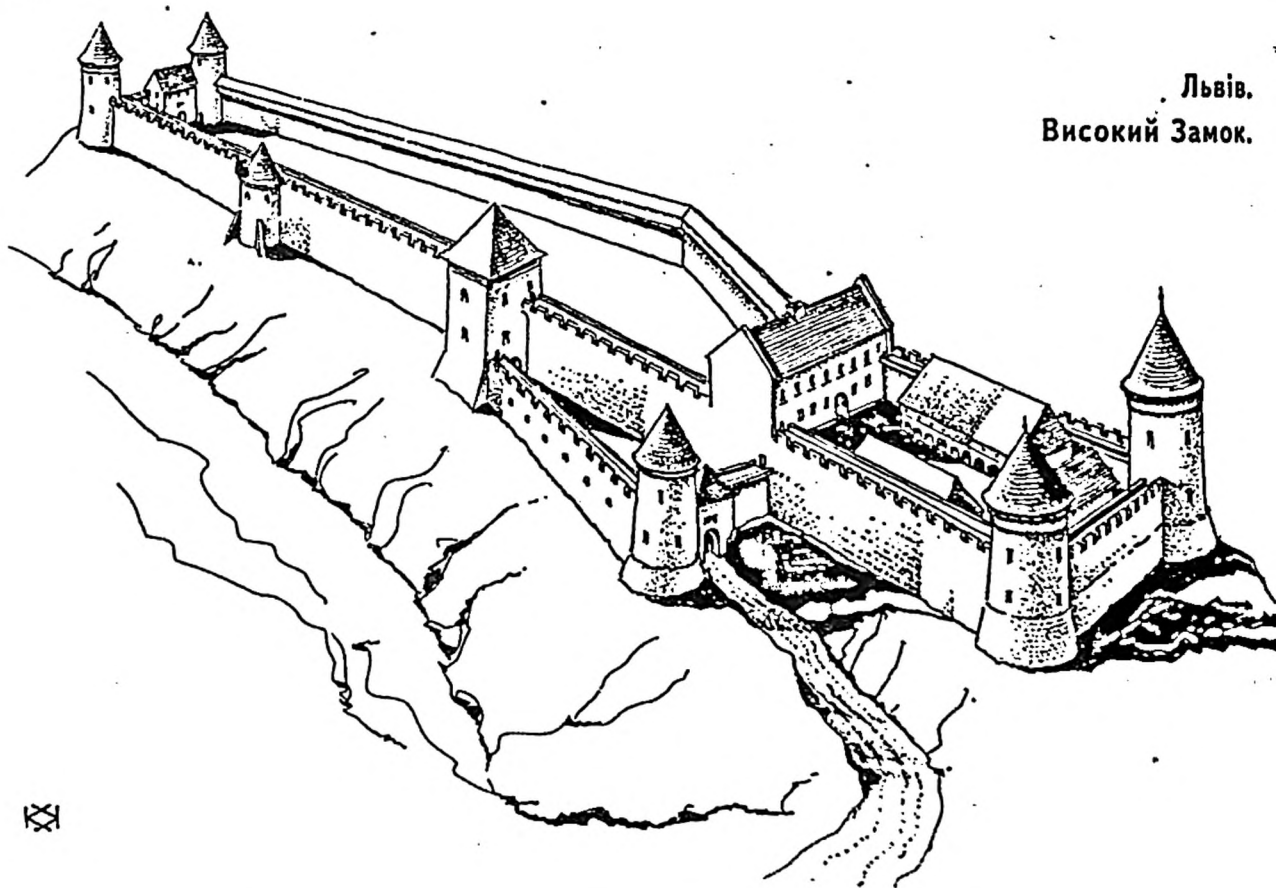
ІЛЮСТРАЦІЇ

О.Мацюк. «Замки і фортеці України. Стан та проблематика дослідження.»
Малюнки Миколи Козурака.

Гологори.
Замок.

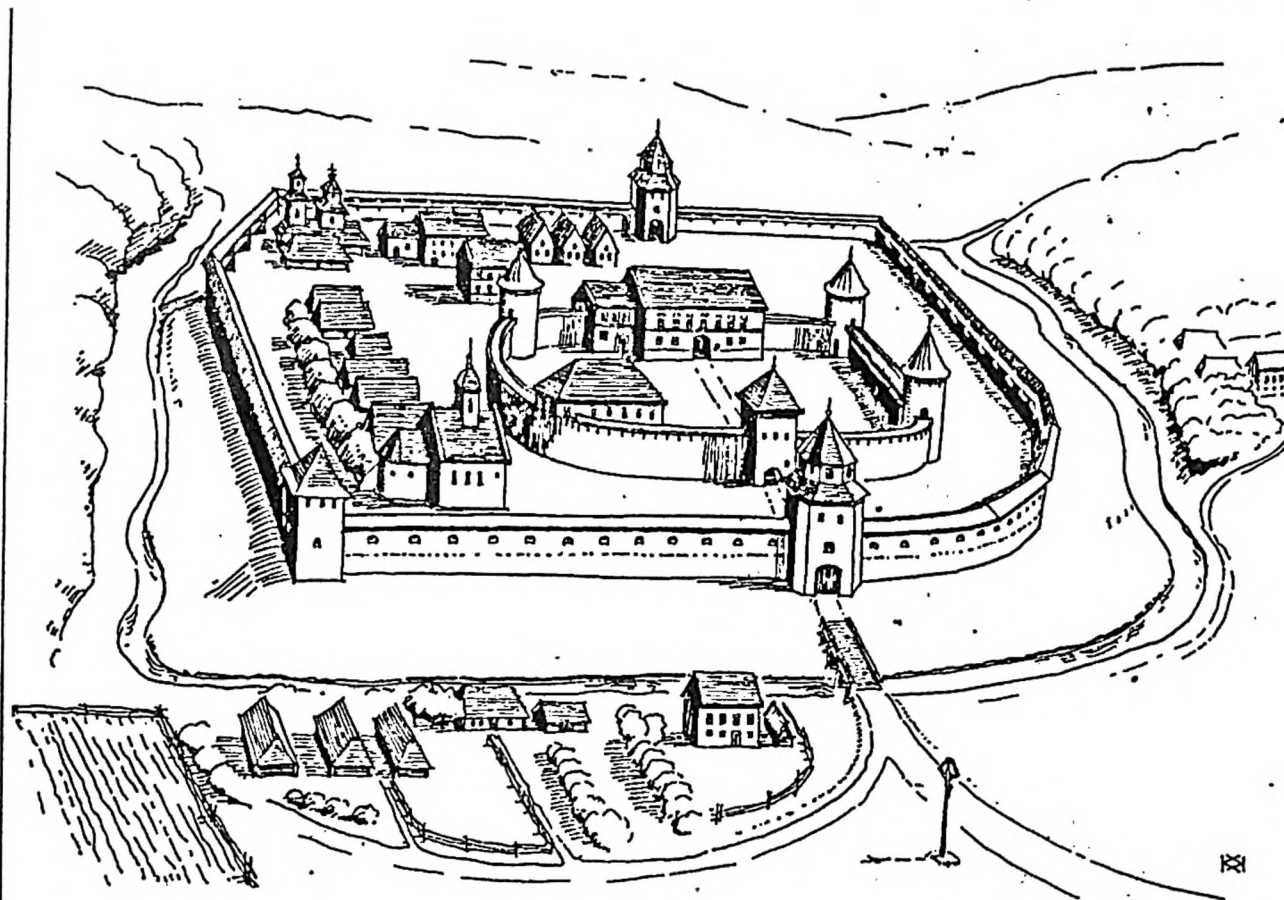

XX

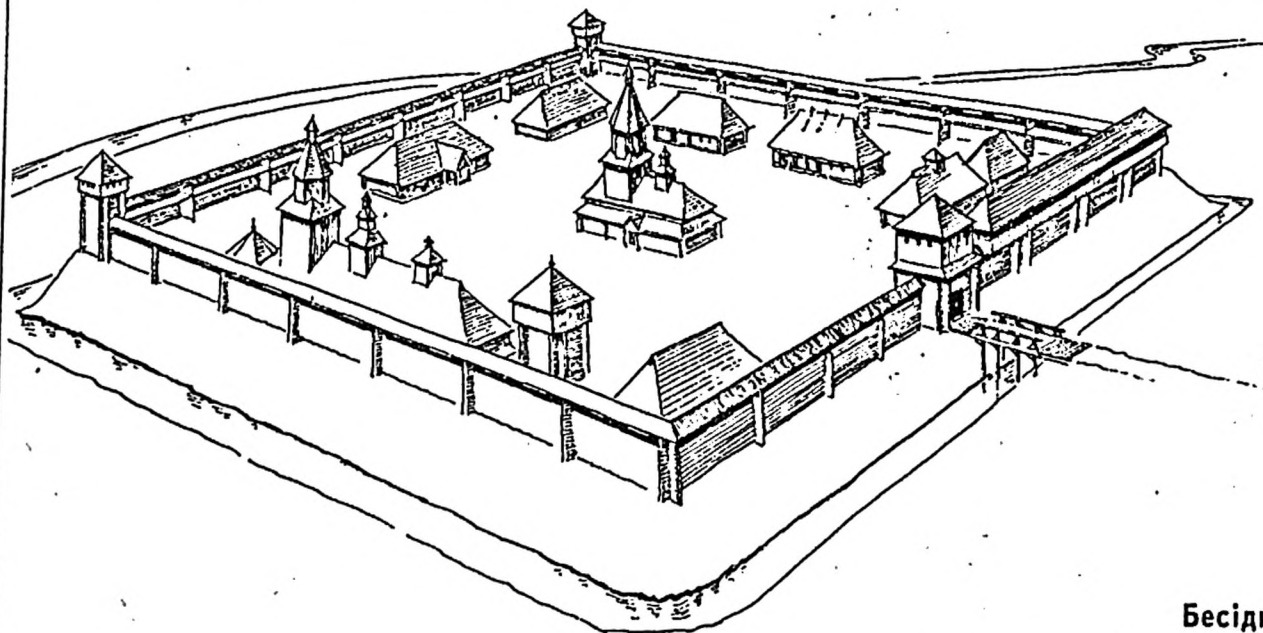

Львів.
Високий Замок.

XX

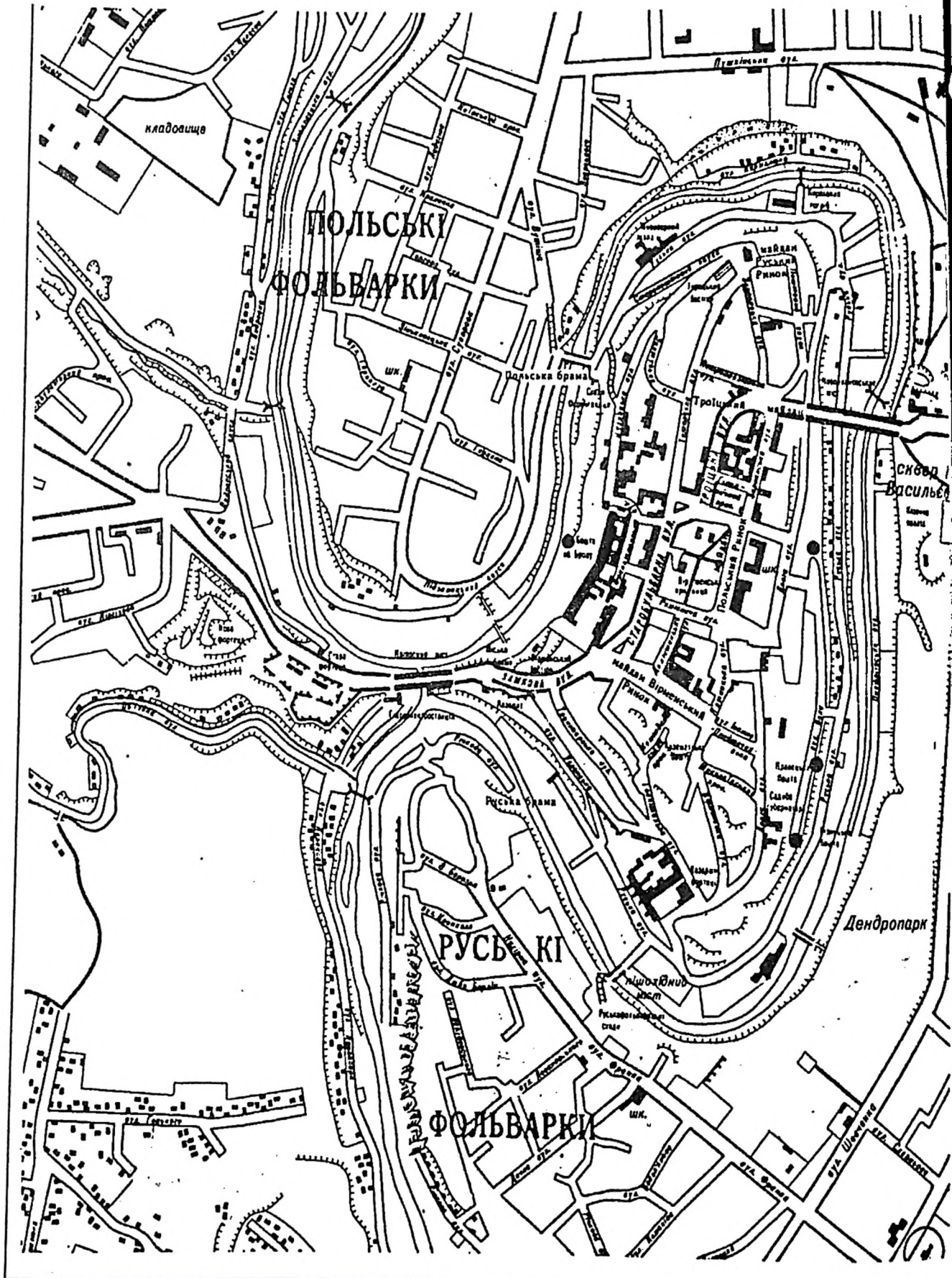
Місто Болахів - з малюнку 1607 р.

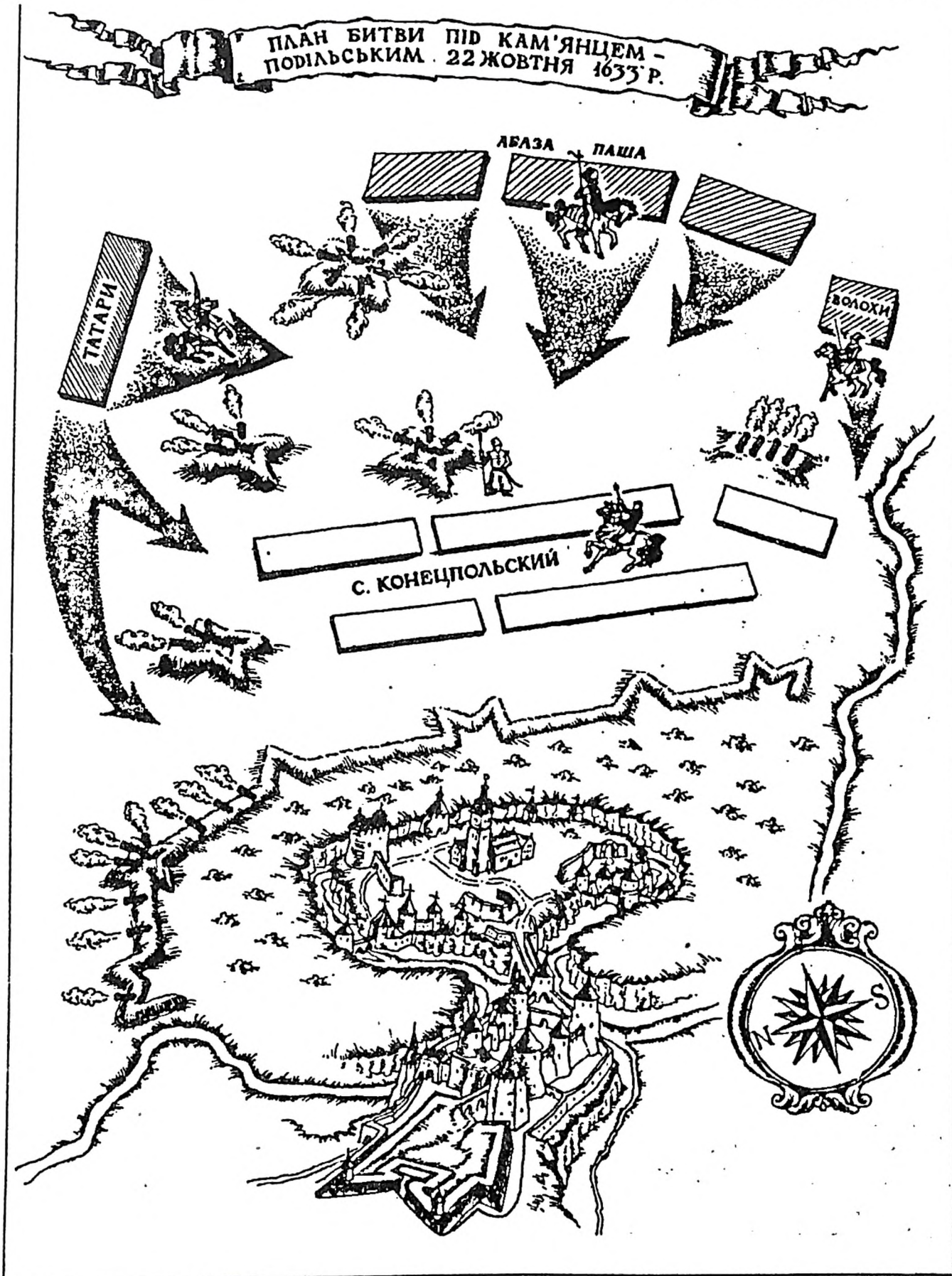
Бесіди.
Василіанський монастир.

ІЛЮСТРАЦІЇ

В.Фенцур. «Проблеми охорони, реставрації та пристосування пам'яток оборонного зодчества в м.Кам'янці-Подільському.»

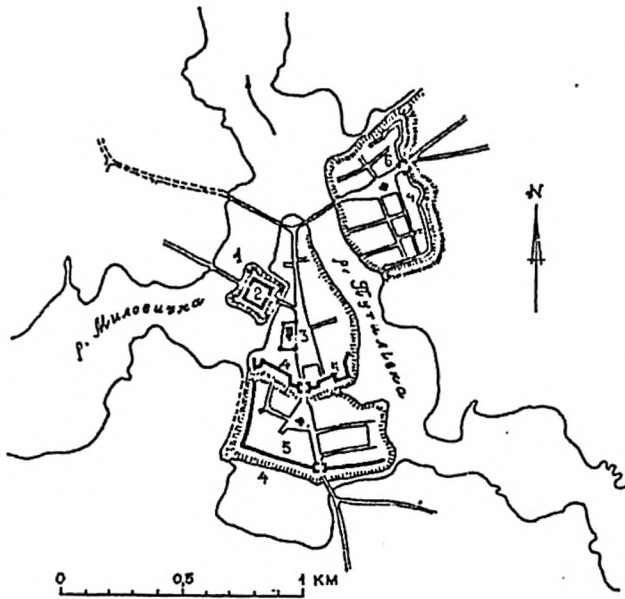

ІЛЮСТРАЦІЇ
С.Трубчанинов. «Боротьба з турецько-татарськими нападами на Поділля
в 2-ій пол. XVI - 1-й пол. XVII ст.»
Малюнок Віталія Ящишина.

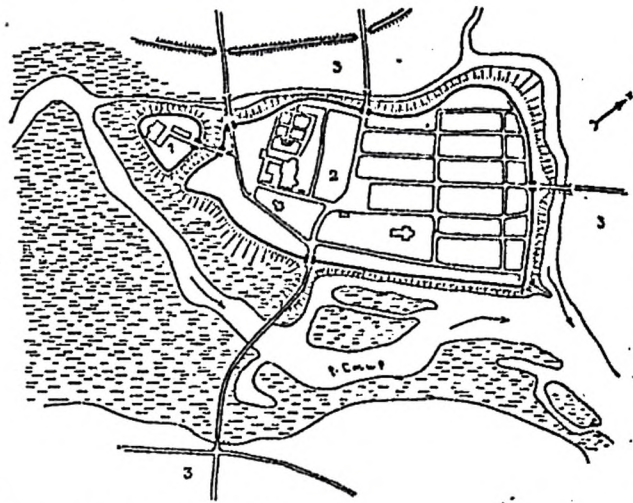
ІЛЮСТРАЦІЇ

Б.Колосок. «Оборонні комплекси XVI-XVII ст. Олики, Берестечка, Володимира-Волинського.»
Реконструкції автора.

Мал.1. Укріплення Олики-Залісочного:

1-фортеця з бастионами (1558-1567 рр.), 2-палац Радзивілів, 3-комплекс колегіального костюлу св.Трійці з вежами на кутах огорожі (1635-1640 рр.), 4-вали навколо міста С.Радзивілла (1559-1599 рр.), 5-мури навколо міста (30-і роки XVII ст.) А.Радзивілла, 6-Луцька мурована брама.

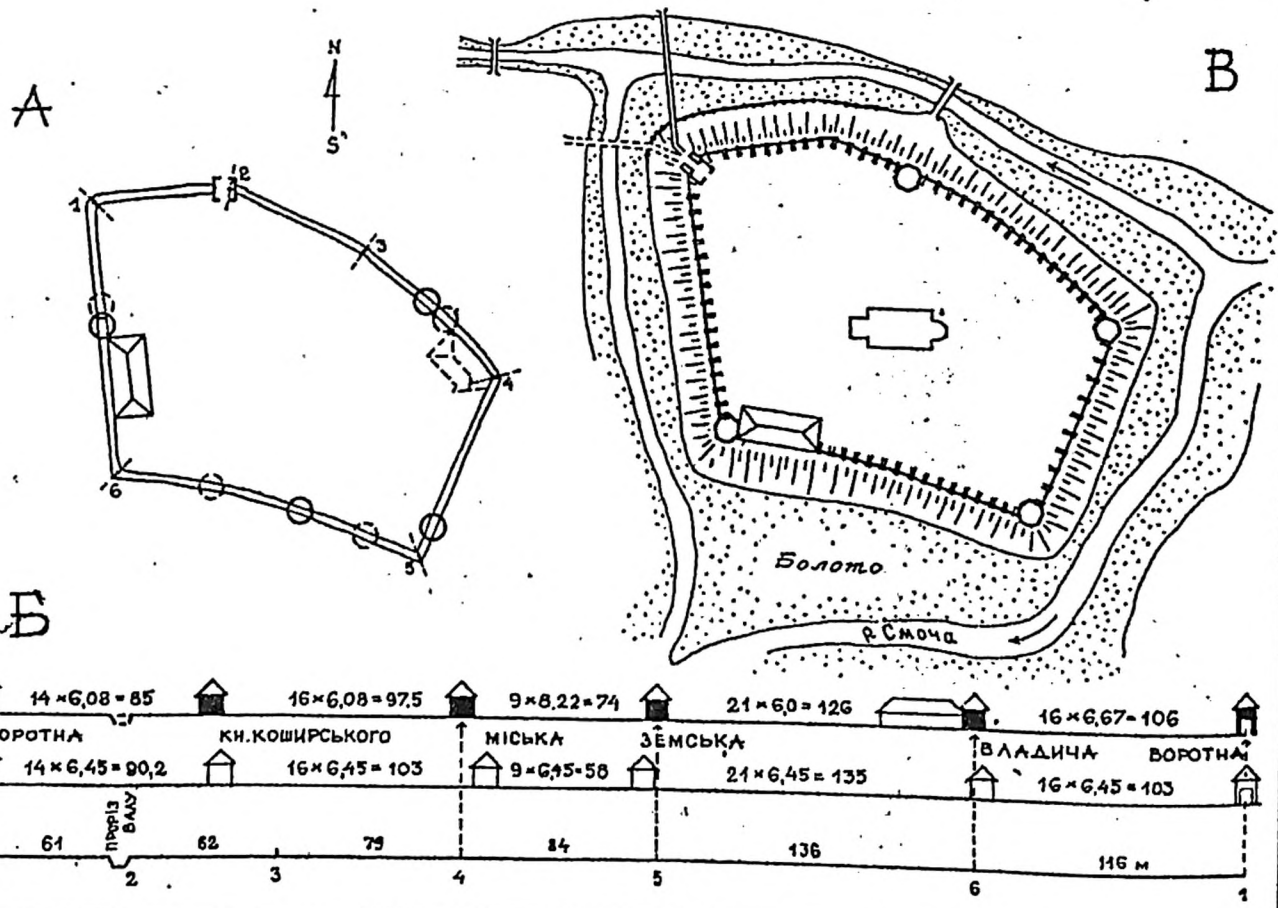
Мал.2. Укріплення Берестечка:
1-замок, 2-місто, 3-передмістя.

Мал.3. Володимир-Волинський замок 1545-1552 рр.

А - Варіанти розміщення веж і королівського будинку при лівосторонньому і правосторонньому русі ревізорів за умови знаходження Воротної вежі над існуючим проїздом у двір замку.

Б - Розгортки гребня оборонного валу з вежами при розміщенні Воротної вежі на північно-західному розі валу. Довжина відрізків гребня валу (знизу), розгортка з розташуванням веж по кутах валу.

В - План Володимир-Волинського замку з варіантом розміщення тодішнього нового мосту до Воротної вежі.

ВИДАТНИЙ ФОРТИФІКАТОР І МІСТОБУДІВНИК ФРАНЦ ДЕВОЛАН І ЙОГО РОБОТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.

Олександр
Тищенко

Видатний архітектор кінця XVIII-початку XIX ст. Франц Деволан (1753 - 1811) вніс вагомий вклад у проєктування і будівництво багатьох фортець, міст і населених пунктів на Півдні України. Будучи брабантським дворянином і вступивши до російської служби в чині інженер-майора у 1787 р., у 1793 р. Деволан був призначений Першим Інженером Степової армії, якою командував О.В.Суворов. Перші свідчення про його роботи з фортифікації і містобудування ми маємо з його мемуарів «De Wollant F. Presis de mes se en Russie 1787-1811» (СПб., 1811). Ці мемуари вміщують унікальні за науковою цінністю відомості про величезну кількість фортифікаційних і містобудівельних заходів та особисту роль у них В.Деволана. Ось лише неповний перелік його робіт після 1795 р.: планування і забудова Фанагорії, порту Ахтіар, Кінбурнської та Тираспольської фортець, Овідіополя, Григоріополя, Бахмута, Вознесенська, Одеси, Миколаєва, Новочеркаська, Євпаторії, Керчі та ін.

1792 р. у Петербурзі було прийнято рішення про будівництво на півдні України мережі фортець. З цією метою створюється «Експедиція строенія южных крепостей», до якої, окрім генералів Суворова і Каховського, увійшов спеціаліст-фортифікатор Ф.Деволан. Відразу ж після цього було знайдено в районі колишньої турецької фортеці Хаджибей місце для побудови укріпленого поселення, яке мало запобігти можливості висадки в зручній бухті турецького десанту. Деволан виконує плани Хаджибея і поселення при ньому, а невдовзі починається будівництво фортеці за цими планами, яке у 1793 р. було закінчене: саме так виникає

місто Одеса. З приводу виникнення Миколаєва Деволан у своїх мемуарах пише: «В 1790 году, в начале весны, мне и господам Князеву и Старову была поручена подготовка проекта города, порта и верфи и прочего для Николаева, на что ушло пять месяцев». Слід відзначити, що праця пліч-о-пліч з видатними містобудівниками (професор Петербурзької Академії мистецтв І.Старов) сприяла виникненню у Деволана інтересу до планування і великих міст і населених пунктів. Серед збережених планів, підписаних Деволаном, є плани суто фортець, таких, як підписаний у 1793 р. план Кінбурна, серія планів Гаджидерської фортеці. Є тут і детальні плани з ретельно розробленою мережею кварталів, вулиць, планувальною структурою (Бахмут, Вознесенськ тощо).

Згаданий план Гаджидерської, фортеці, є дуже важливим тому, що поблизу цієї фортеці почав створюватися великий населений пункт Овідіопіль, заснування якого пов'язане з переселенням сюди запорожців. У 1798 р. складений Деволаном план був доопрацьований і значно поширений ще одним відомим фортифікатором і містобудівником на Півдні України - інженер-полковником Є.Х.Ферстером. Друга половина служби Деволана була пов'язана, здебільшого, з західними територіями - Волининою, Поділлям, де він займався розробкою питань прикордонних фортець (до речі, саме тоді він виконав проєкт підсилення Кам'янець-Подільської фортеці), наприкінці 1790-х років брав участь у спорудженні Тихвінського та ін. каналів на півночі, з 1797р. - у Петербурзі, де він посів посаду Директора Відомства шляхів сполучення.

ХОРТИЦЬКИЙ ЗАМОК ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО.

Володимир
Ленченко

В середині XVI ст. князь Дмитро Вишневецький, староста канівський і черкаський поставив замок на Хортиці й обсадив його козацькою залогою. Відбулося це близько 1552 р. Історичні джерела не конкретизують місця розташування та устрою замку Д.Вишневецького на Хортиці. Польський хроніст Бартош Папроцький, описуючи мандрівку шляхтича Самійла Зборовського на Запоріжжя в 1580-х роках, свідчив: «Там є замок Хортиця, що був поставлений Вишневецьким; і від нього

не можуть підходити галери ... Вийшли з Хортицького замку, де мали почівало, невдовзі зустріли козаків...». Розташування хортицького замку уточнює Еріх Ляста, посланець імператора Рудольфа II до козаків, який по дорозі на Січ та на зворотньому шляху влітку 1594 р. побував на Хортиці, про що занотував у своєму щоденнику: «Звідси (від порога Вольного - В.Л.) до Хортиці - ... 1,5 милі. Тут ми переночували... Острів цей... має дві милі у довжину. Пристали до берега

нижче острова Мала Хортиця, що лежить неподалік першого - тут розташовано замок, побудований Вишневецьким роки із 30 тому і згодом зруйнований турками і татарами»

Важливим джерелом, що розкриває місце розташування, хронологічні межі, устрій хортицького замку, є карта Дніпра 1613 р., укладена й видрукована Миколаєм Христофором Радзівіллою. На карті зображені дніпрові пороги й острови, зокрема Хортиця. Оскільки масштаб документу не дозволяв зобразити Малу Хортицю, християнське поселення позначено на правому березі Дніпра, навпроти Хортиці (у багатьох описах XVII-XVIII ст. острів Хортицю віднесено до правого, «руського» берега Дніпра). На карті вміщено напис латиною - панегірик на честь Д.Вишневецького та хортицького замку: «Хортиця. Місце на Дніпрі. Тут Дмитро Вишневецький, ... уславлений своїми військовими заходами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яною стіною та огорожею із дубів... Внаслідок цього він міг протистояти наступу кримського хана... доки внаслідок довгої облоги залишився без провіанту й змушений був їсти коней, і нарешті, подолавши пороги, з усім неушкодженим військом на

човнах повернувся до Черкас».

Замок був укріплений згідно з традиціями тогочасної фортифікації. Розташування та топографічні особливості Малої Хортиці надавали замку виняткові захисні якості. Як засвідчують археологічні дослідження, замок посідав городище доби бронзи, переважно його підвищену частину. Обриси замку наближалися до трикутника. Захисні огорожі проходили по краю скелястої голови острова. Головний вхід до замку розташовався, ймовірно, у вежі з напільної південної сторони. Існувало також принаймі два допоміжні входи. Найбільш приступною і небезпечною стороною замку була південна. Тут замкова стіна була більш потужною й високою, рублена з дубових колод «городнями», з бойовими вежами, бланками, помостами, парапетами, підсябиттями. Кількість замкових веж могла сягати 6, із них 3 були прохідними, а 3 глухими; кутові башти, розташовані на зламі замкових стін, були ймовірно, шестикутні. Вежі налічували, принаймі, 3 яруси, окремі мали на горі сторожові майданчики. Стіни з дубових тесаних колод, покривля - з тесу, чи драниць. Конкретні відомості щодо архітектурного устрою замкових споруд, їх конструкцій, розташування, розмірів тощо, будуть уточнені внаслідок подальших археологічних досліджень.

Тетяна
Товстенко

КАНІВСЬКИЙ ЗАМОК. ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ ТА ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ.

Канівський замок мав важливе значення, бо місто було не тільки стратегічним пунктом, але й великим торговельним центром. Опис Канівського замку, який був зроблений в 1552 р., опублікований в «Архиве Юго-Западной России». Тут оповідається, що замок був збудований за Остафія Дашкевича із сосни. Замок стояв на горі і вже в той час був розширений в той бік гори, яка була звернена до р.Канівки. Замок перебував вже в поганому технічному стані, «погнило і попадало будовання много, трудна на нем не толко оборона, але й сторожа». Замок займав простір в довжину «40 и полшоста», а в ширину 18 сажень. Веж в той час було 6, городень - 23, а 3 городні були покладені напроти воротньої вежі. Всередині знаходилось ряд будівель: церква св. Спаса, кухня, «два домки, избы черныи с примы пушкарские». Зліва при вході, по той бік, що від Дніпра, стояла хата старости. «Драбські» будівлі були розміщені в стіні. Справа від

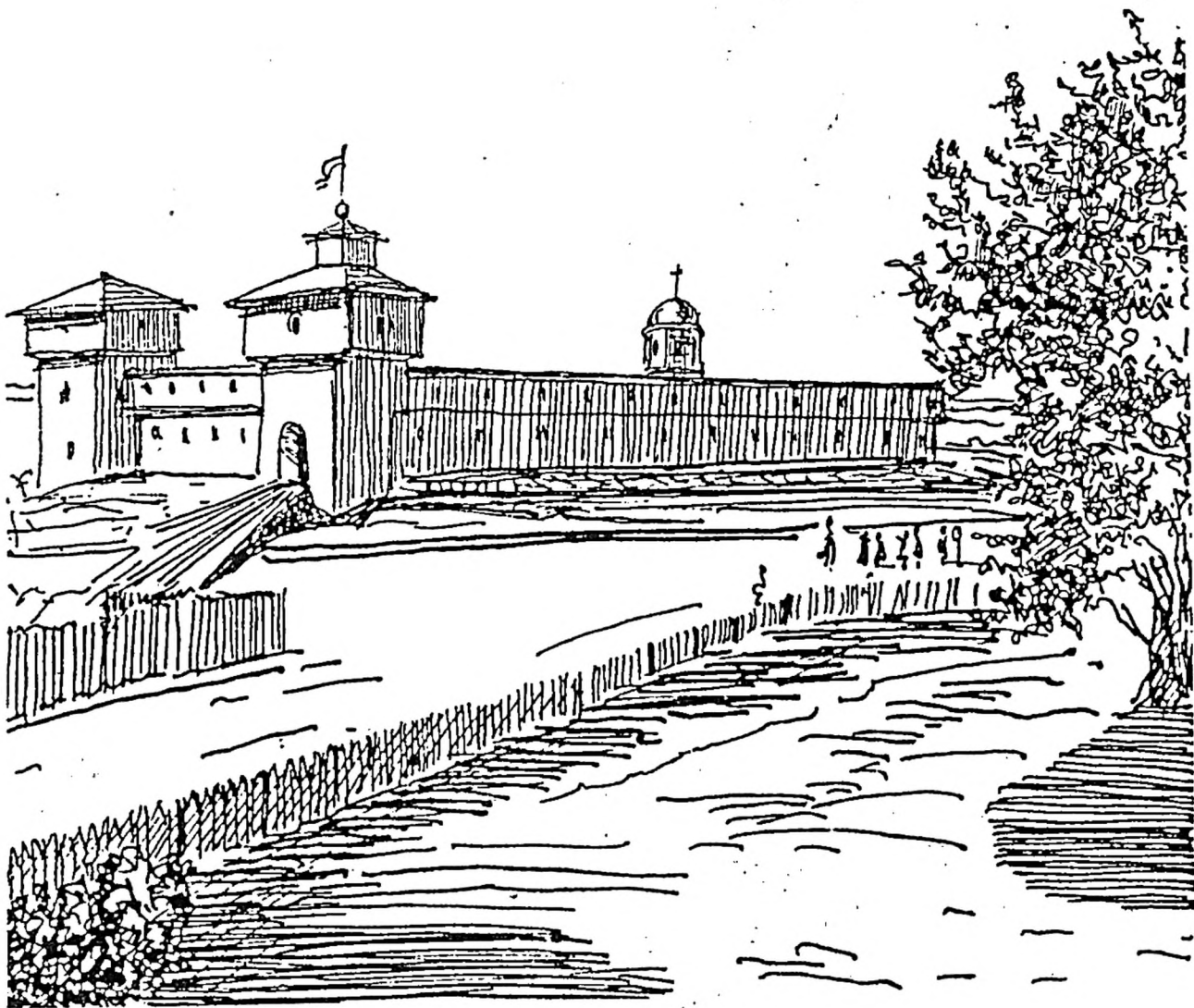
воротньої вежі знаходилась також стара хата, а біля неї прибудовані до стіни комори для пороха та інших військових знарядь. Біля воротньої вежі був влаштований поміст для варті. Перед воротами був зроблений місток на ланцюгах, що на той час теж знаходився в поганому технічному стані. Замок не мав колодязя, але тут був влаштований «тайник» що вів до Дніпра. На той час він був вже забитий. Внизу під замком були розміщені будівлі, що обслуговували мешканців замку.

Згідно люстрацією 1570 р. замок мав 4 вежі, 27 городень. Посередній замок стояв шпихір. Тут знаходилась одна драбська хата, одна городська та кліть. В воротній вежі була розміщена тюрма. Небезпека загрожувала замку лише з одного боку, від Черкас, з гори Московки. З другого боку, від татарських кордонів замок був добре укріплений. Тут містився приградок та йшов великий вал, на якому стояла

огорожа з брамою. Для покращення технічного стану королівські ревізори зобов'язали міцян замок виправити та глиною обліпити. З люстрації 1622 р. видно, що замок був зроблений з дерева, займав невелике місце. В замку був міцний вхід, але веж вже було 2, огорожа була не дуже добра. Стара будівля мала три помешкання-без вікон. Тут розміщувалась пекарня, стайня, кухня, пивна. Другий вхід від Дніпра був на бігунах.

В люстрації 1768 р. оповідається про те, що замок стоїть на горі, має в'їзний міст, що проходить через глибокий рів. В кінці того мостика стоїть брама, з 2 дубовими будовами. В огрожі є друга міцна брама з міцним ганком. З правого боку розташована хата столова з гардеробом. Зліва теж стоїть міцна хата столова, що має два приміщення. В замку також знаходиться каплиця та будинок губернатора, що мав

альков з двома гардеробами, велику кухню і комору під одним дахом. Замок був огорожений палями. В цьому ж 1768 р. під час селянського повстання замок був спалений гайдамаками і більше не відроджувався. Замок відігравав значну роль у формуванні архітектурного обличчя м.Канева XIV-XVIII ст. Споруджений на Дніпровській горі навколо Успенського собору він складав єдиний ансамбль, що сприймався далеко з Дніпра. Його домінуюча роль в панорамі Канева була співзвучна ландшафту місцевості - горі Московці (кол. Руській) та підтримана архітектурою культових споруд долини потіка Дунайця - церквою св.Василя та Спаською.

Вигляд Канівського замку в 1622 р. Реконструкція Т.Товстенко.

Замок в Бучачі, пам'ятка архітектури XIV-XVII ст. В південно-східній частині м.Бучача на правому березі р.Стрипи височіє мис, схили якого круто обриваються до річки та невеликого потоку, що впадає до неї. На вершині мису височать руїни замку, що і на теперешній час вражають своєю могутністю. Першу письмову згадку про замок маємо вже в XIV ст., як про родинне гніздо Бучацьких, гербу Абданк. На початку XVII ст. замок переходить до родини Потоцьких. Марія Могиланка, дружина Стефана Потоцького перебудовує та значно зміцнює замок, завдяки чому він зміг витримати численні облоги. В 1676 році здобутий під час походу Ібрагіма Шайтана був значно знищений. Відбудований стараннями Яна Потоцького, в короткім часі знову набув своєї первісної могутності. В половині XVIII ст. почав занепадати, на початку XIX ст. господар замку дозволив розібрати його мурі на будівельні матеріали. Втручання «грона консерваторів» поклали кінець тому варварству. До нашого часу дійшли руїни східної круглої вежі, що збереглася на рівень чотирьох ярусів; дахи та перекриття, а також стіна з боку замкового подвір'я втрачені повністю. Прясло оборонних мурів з напільного боку збереглося на висоту двох ярусів і тільки в південно-західній частині на висоту трьох ярусів. Західна вежа розібрана до рівня замкового подвір'я. Північне крило замку дійшло до нашого часу в руїнах.

В 1980-81 рр. інститутом «Укрзахідпроект-реставрація» проведено обміри та часткові дослідження замку на основі яких опрацьовано ескізний проект консервації та фрагментарної реставрації пам'ятки. Проектом передбачено консервацію оборонних мурів та залишків споруд північного крила замку, консервацію оборонної стіни з напільного боку з відтворенням двоярусної галереї, реконструкцію східної оборонної вежі з можливістю розміщення в ній експозиційних приміщень.

Комплекс Язловецького замку, пам'ятка архітектури XIV-XIX ст. Час заснування Язловецького замку невідомий. Першу письмову згадку про Язловець маємо в 1379 р., очевидно, замок на той час вже існував. В письмових джерелах під 1428, 1436, 1446 він фігурує як власність Бучацьких, які, згідно традиції, починають називатися Язловецькими, від назви своєї головної резиденції. В тестаменті Теодора з Бучача (1448р.) згадується замок, а також житловий будинок,

півниці, кухня та стайні, що дозволяє твердити про другий етап розвитку в першій половині XV ст. В році 1550 Юрій Язловецький перебудовує замок. З західного боку до оборонних мурів примикає багаторисна ромбо-видна в плані вежа, яка виконує роль в'їздової. В 1644 році замок переходить в руки Конецпольських. За Олександра Конец польського (1646-1659 рр.) оборонна система замку зазнає реконструкції, з'являється півкругла вежа-бастея з північного боку та будується друга лінія оборони, що оточує замок зі сходу, півдня та заходу, внаслідок чого територія замку значно розширюється. В 1676-1684 рр. замок перебуває в руках турків. 25 серпня 1684 р. польські війська здобувають замок. Пошкоджений під час воєнних дій замок не зміг досягти колишньої могутності, покинутий власниками, потрохи занепадає та перетворюється в руїну, про що свідчить хроніка 1744 р. Станіслав Понятовський купує Язловець та перебудовує нижній замок на палац. З 1863 р. замок та палац переходить монахиням, які переобладнують палац на монастир. Після другої світової війни палац використовується як санаторно-лікувальний заклад.

Оборонний замок дійшов до нашого часу в руїнах. Найменших втрат зазнала в'їздова вежа, яка збереглася на висоту чотирьох ярусів. Вежа-бастея втратила аттиковий ярус. Особливо тяжких втрат зазнали житлові та господарські корпуси на території замкового подвір'я. Мала товщина стін давала змогу розбирати їх як матеріал на будову. В такій спосіб розібрані: корпус при північно-західній стіні, поперечний готичний будинок та замкова каплиця. Східна оборонна вежа, що віпчала паріжників замку з напільного боку, втрачена до рівня оборонних мурів. Втрачене завершення оборонних стін, поодинокі машикулі на північній стіні та система скиду нечистот. Зовнішня оборонна система зазнала значних втрат - розібрана в'їздова вежа, ділянки північного та південного оборонних мурів. Палац побудований в XVIII ст. унібрав в себе елементи оборонних укріплень західної частини замку. Основу палацу становлять каземати, бастіони та оборонні мурі. В XVIII ст. на території замкової гори був розбитий парк, оточений кам'яним муром. Залишки колишньої планування структури парк зберіг і до наших днів, особливо на південному схилі гори, де знаходився розарій. В західній частині парку збереглася підземна каплиця XIX ст. з похованнями в стінах. АРМ-3 інституту «Укрзахідпроектреставрація»: оп-

рацьовано проєктні пропозиції реставрації на пристосування комплексу Язловецького замку під культурно-рекреаційний центр.

Замок в с.Підзамочку, пам'ятка архітектури XVII ст. Історичні матеріали, які висвітлюють перебіг подій існування та занепаду замку цілком не вивчені. В письмових джерелах знаходимо тільки пізніші опис руїн та авторські домисли, згідно яких замок належав до маєтків Бучацьких і розташований тут же під Бучачем, розділив його історичну долю. Замок розташований в мальовничих околицях Бучача на пологому схилі пагорба, що круто спадає до р.Стрипи. Територія замку на протязі існування зазнала незначних втрат - засипані рови, поосувалися вали, втрачений парк. Однак час та людська рука не нанесли таких спустошень, які ми спостерігаємо на других об'єктах. В плані замок творить прямокутник обернений наріжником, який завершується східним бастіоном, в бік «поля». В південно-західному напрямку від оборонного муру, аж до крутого схилу Стрипи, простягається територія парку з південного боку захищена ровом та валом, рештки якого дійшли до нашого часу; з південного заходу - мурованим бастіоном,

з північного заходу - схилом гори, який спадає до потоку, що тече під замковими мурами. Оборонні споруди та житловий корпус замку дійшли до нашого часу в руїнах. Найбільше зберігся в'їздовий вузол, який складається із трьох компонентів - південної вежі, в'їздової брами та південного бастіону. Над порталом в'їздової брами розташований білокам'яний картуш з гербом Пілявігів-Творовських-Бучацьких. З обох боків герба розміщені фігури левів, що задніми лапами опираються на серени. Над фігурною композицією знаходиться прямокутна плита з латинським написом. Західне крило замку, яке складається із західної оборонної вежі, житлового будинку та північного бастіону, збереглися в руїнах, втрачені дахи перекриття та цілі фрагменти стін. Східний бастіон також зазнав значних втрат. Збереглися тільки фрагменти бійниць. Оборонні мури втратили завершення, на окремих ділянках вони розібрані до рівня підвір'я.

Інститутом «Укрзахідпроектреставрація» в даний час ведуться науково-дослідні та проєктні роботи, пов'язані з опрацюванням проєкту реставрації та використання замку.

СУЧАСНИЙ СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ ЗАМКІВ НА ПОДІЛЛІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ РЕСТАВРАЦІЇ.

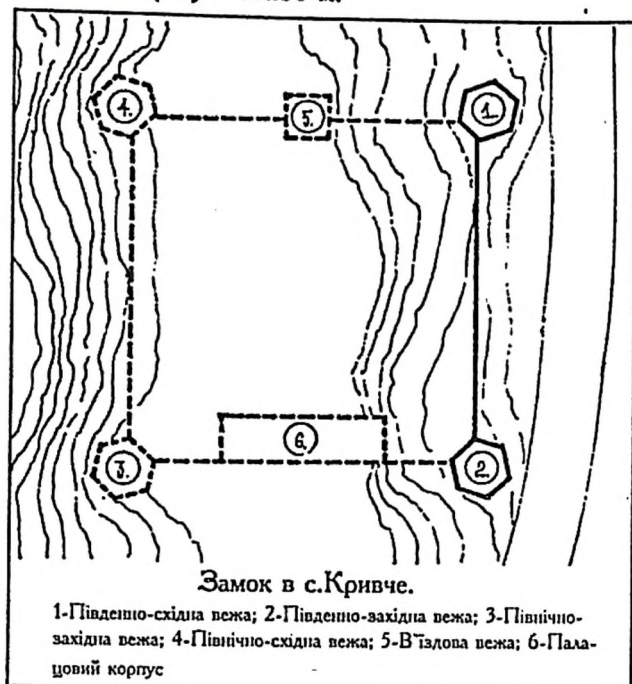
Ігор Андрушко

Замок в м.Скалаті Підволочиського району Тернопільської області. Пам'ятка архітектури першої половини XVII ст. Ох. № 675. Заложений в 1630 році. В II-й половині XVII ст. неодноразово був поруйнований. На початку XVIII ст. відбудований. В кінці XVIII ст. пристосований під житло, як родовий маєток. В цій функції використовувався до 1914 року, коли внаслідок військових дій був частково зруйнований. З того часу і до наших днів стоїть пустою. Часткові реставрації проводились в 30-х і 50-х роках XX ст. В плані прямокутний, наближений до квадрату - 92-81 м, з чотирма прямокутними кутовими вежами (класичні пунтони). Вежі муровані з бутового каменю, потиньковані, накриті шатровими дахами зі зміщеним центром, дахове покриття черепиця. Вежі чотирьохярусні, останній ярус - сліпі машикулі, добудовані в кінці XIX ст., під час так званої «стильової реставрації». Міжярусні перекриття - плоскі по дерев'яних балках - повністю втрачені. Первісна в'їздова вежа розташована на північно-західній стіні - розібрана ще в кінці XVIII ст. В'їздова брама (1795 р.) на північно-східній стіні -

розібрана в 50-ті рр. XX ст. Оборонні мури збережені до рівня ґрунту внутрішнього двору і виконують роль підпирних стін. Первісний палацовий корпус, розташований біля південно-східного муру - збережений до рівня півниць.

Замок в селі Кривче Борщівського району Тернопільської області. Пам'ятка архітектури I-ої половини XVII ст. Ох. № 1567. Побудований в першій половині XVII ст. В 1672 році здобутий турками і зруйнований. В останній чверті XVII ст. неодноразово переходив з рук в руки, відігравав важливу роль укріпленого пункту до кінця XVIII ст. На початку XIX ст. частково розбирається на будівельний матеріал. На початку XX ст. з первісної плануальної структури збереженими є дві кутові і в'їздова вежі, а також мури між ними. В 30-ті рр. XX ст. проведена часткова реставрація. В 50-ті рр. в'їздова вежа через її аварійний стан розбирається. В 1990 році почалися реставраційні роботи, частково реставрована південно-західна вежа та проведена консервація оборонного муру. Розташований

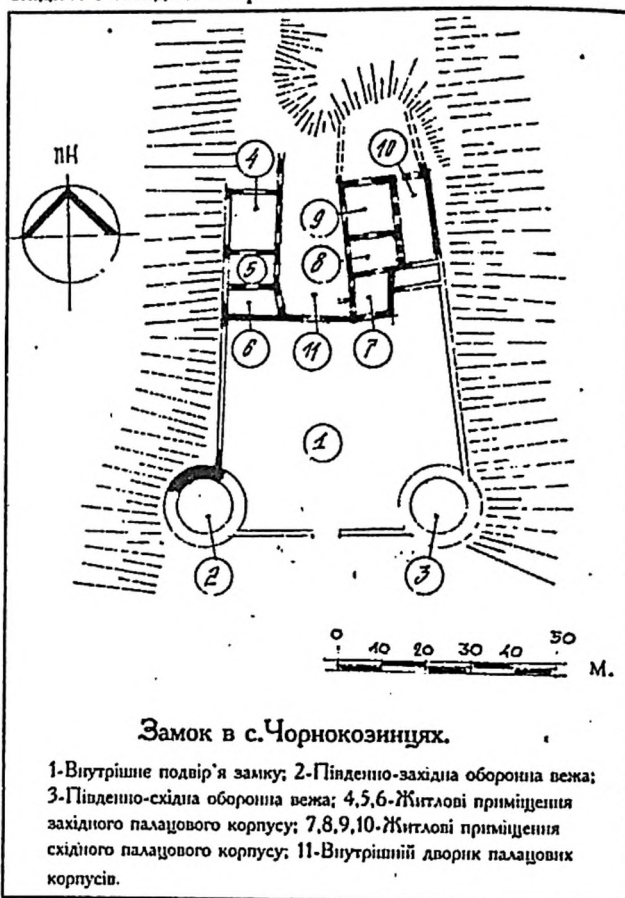
в центрі сучасного села. В плані прямокутний, наближений до квадрату - 82x80 м.

В первісному варіанті мав чотири кутові шестикутні в плані вежі і чотирикутну в'їздову вежу, розташовану на східному оборонному мурі. В наш час збереженими є лише дві кутові вежі та фрагмент оборонного муру між ними. Вежі муровані з бутового каменю, потиньковані, чотирьох'ярусні. Перший та другий яруси покриті напівциркулярними склепіннями, третій ярус мав плоске перекриття по дерев'яних балках, при чому це перекриття було в двох рівнях з протипожежним шаром з піску та каменю. Зв'язок між 2-м - 4-м ярусами здійснювався за допомогою кам'яних гвинтових сходів в об'ємі зовнішньої стіни вежі. Мури в первісному варіанті по висоті доходили до верху 3-го ярусу вежі, мали дерев'яні галереї бойового ходу на рівні 2-го і 3-го ярусів вежі і з'єднувались з цими ярусами. Оборонний мур між вежами фрагментарно збережений до рівня бойового ходу 2-го ярусу вежі і фактично виконує роль підпірної стіни.

Замок в селі Чернокозинцях Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Пам'ятка архітектури XV-XVIII ст. Ох. № 1690. Розташований в центрі сучасного села, на високому скелястому пагорбі, на лівому березі р.Збруч. Час побудови припадає на кінець XIV-початок XV ст. З середини XV ст. і до кінця XVIII ст. замок належав Кам'янецьким католицьким єпископам, і використовувався як літня резиденція. Протягом XVI - початку XVII ст. витримав ряд татарських нападів, особливо спустошливим був напад 1516 р. Після здобуття турками в 1672 році Кам'яця, Чернокозинський замок протягом 2-х років

оборонявся від напасників. На початку XVIII ст. замок відбудовують. В 1795 році замок переходить у власність Російської казни. В 1815 році стає приватним володінням. Використовується як родовий маєток до 1917 року. Після 1917 р. замок зазнав руйнувань, поступово нищачись. В наш час з усієї планувальної структури замку фрагментарно збереженими є два палацові корпуси, що утворювали північну частину замку, та залишки південно-західної круглої оборонної вежі, що разом з втраченою південно-східною вежею утворювали південну частину замку. Між цими частинами замку знаходилось досить велике, прямокутної форми подвір'я - 55x45 м., яке було обмежене оборонними мурами з східної і західної сторін.

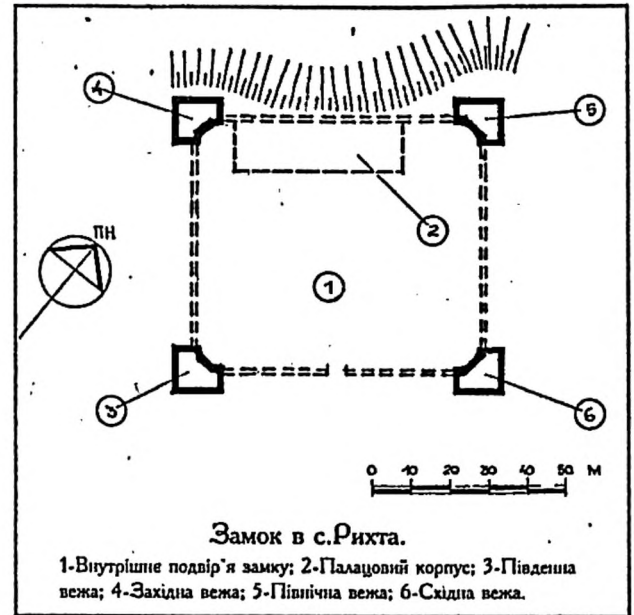

Замкові споруди муровані з бутового каменю, потиньковані. З палацових корпусів збережені лише стіни на рівень первісних 2-х ярусів. Плоскі перекриття по дерев'яних балках, а також дахові покриття - втрачені повністю. Корпуси мають пивниці з збереженими напівциркулярними склепіннями мурованими з бутового каменю.

Замок в селі Рихта Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Пам'ятка архітектури XVI-XVIII ст. Ох. № 762. Розташований в центрі села на високому правому березі річки Жванчик. Час побудови припадає на початок XVI ст. До 1569 року замком володіють Ляцкороцькі. Нові господарі Гу-

мецькі модернізують замок на початку XVII ст. Замок дістає розвинуту систему сухих оборонних ровів з земляними бастіонами і валами. В середині XIX ст. і до початку XX ст замком володіють його останні власники - Подвисоцькі, які розбирають замкові мурі і будують за межами замку новий палацовий корпус, а на його подвір'ї закладають парк. На початку XX ст. замок і прилегла територія переходять до земського управління, яке влаштує тут лікарню. Після 1917 р. замок зазнає значних руйнувань, особливо первісний палацовий корпус. Пізніше замок не відбудовувався. В міжвоєнний період незаможні селяни пристосовують дві оборонні вежі під житло. В повоєнні часи внутрішнє подвір'я замку та прилегла територія забудовується селянськими садибами, вежі використовуються як господарські споруди. В наш час з первісної планувальної структури замку збереженими є лише 4 кутові вежі та незначні, на рівні ґрунту, фрагменти оборонного муру між північною і західною вежами. Від первісного палацового комплексу збереглися лише фундаменти, які у вигляді лагорба візуально прослідковуються біля північного муру. Збережені вежі двоярусні, п'ятикутні в плані; але це не є класичні пунтони, а квадрат зі зрізаним кутом

зі сторони внутрішнього двору, муровані з бутового каменю, потиньковані.

Первісні дахи веж втрачені повністю, на східній вежі є частково збережені дерев'яні конструкції первісного шатрового даху з гонтовим покриттям.

ЗАМОК В БЕРЕЖАНАХ. ПРОЕКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ.

Лілія
Горницька

В долині ріки Золотої Липи, на західному пологіму березі якої розташовано м.Бережани, підносяться мурі оборонного замку, побудованого в 1534-1554 рр. воеводою руським, гетьманом коронним Миколою Синявським. П'ятикутний в плані, з вежами в найбільш вразливих місцях, замок розташований між двома рукавами річки. В 1619-1626 роках замок зазнав значної реконструкції, споруджена система зовнішніх укріплень. На території «нового замку» були збудовані конюшні, арсенал, пороховий склад. В цей час побудований корпус на так званім «широкім мурі», добудовується два крила каплиці. В кінці XVII-на поч. XVIII ст. значних змін зазнала будівля каплиці. Надгробки унікальної мистецької цінності виконані з мармуру і алебастру відомими скульпторами Генріхом Горстом і Яном Пфістером. Починаючи з 1727 р., після смерті Адама Миколая, останнього з родини Синявських, життя завмерло в Бережанському замку. Після I поділу Польщі в 1772 р. замок зайняли австрійські війська. В половині XIX ст. замок використовували під склади та казарми, в'їздовий корпус реконструюють під бровар-

ню. До наших днів замок дійшов в руїнах. В 1980 році на замовлення Бережанського райвиконкому інститутом «Укрзахідпроектреставрація» розроблено проектні пропозиції пристосування замку під культурно-освітній центр. В 1989 році на базі Львівського виробничого об'єднання «Конвейер» створено акціонерне товариство, на замовлення якого опрацьовано проектні пропозиції пристосування Бережанського замку під готельно-рекреаційний комплекс.

Дитинець Бережанського замку в плані являє собою неправильний п'ятикутник, обмежений оборонними мурами з чотирма вежами. Західна вежа - одна з найпотужніших оборонних споруд замку. Внутрішні приміщення вежі творять в плані неправильний п'ятикутник, обернений вершиною в напільний бік. До нашого часу вежа збережена на висоту трьох ярусів. Проектом передбачено реставрацію споруди з відтворенням втраченого верхнього ярусу, шатрового даху з сигнатуркою, міжярусних перекриттів, віконних та дверних заповнень; простір вежі використати під тема-

тичну експозицію, присвячену історії та процесу реставрації Бережанського замку.

Північний корпус - в плані Г-подібний, замикає простір замкового подвір'я між Західною та Північною вежами. Проект передбачає відтворити об'ємно-просторову структуру першого та другого ярусів корпусу, аркаду галереї. Приміщення першого ярусу північно-західного крила пропонується використати для розміщення конференц-зала на 100 місць, приміщення першого ярусу північного крила використати для бібліотеки з читальним залом та книгосховищем, другий ярус використати як житло, розмістивши тут номери підвищеної комфортабельності, використати для розміщення готельних номерів простори дахів. Північна вежа, що примикає до північного корпусу, служила для ведення фланкуючого вогню вздовж північної та північно-східної оборонної стіни. В плані це половина дванадцятигранника. До нашого часу збереглася на висоту двох ярусів. Проектом передбачено реставрацію об'ємно-просторової структури вежі, перший ярус використати для розташування службових приміщень бібліотеки, в простір другого вписати сходову клітку для сполучення з готельними номерами третього ярусу.

Східний корпус - побудований в період чергового розвитку замку, існував вже в XVIII ст. До половини 70-х років нашого століття стіни корпусу були збережені на висоту віконних перемичок четвертого ярусу, в даний час два верхні яруси втрачені. Проектом передбачено відтворення корпусу на висоту чотирьох ярусів. Збережені приміщення першого ярусу підлягають реставрації та пристосуванню під службово-адміністративну функцію. В реконструйованих приміщеннях другого, третього та четвертого ярусів проектом передбачено розмістити готельні номери. За рахунок пристосування горища пропонується влаштува-

ти п'ятий ярус, розмістивши в ньому готельні номери. Східна вежа зруйнована до рівня фундаментів. Прямокутна в плані. В період XVIII ст. зазнала реконструкції, внаслідок чого стала частиною східного корпусу. Проектом передбачено реконструкцію об'єму вежі з влаштуванням готельних номерів.

Південний корпус - найдавніший замковий корпус, вписаний в оборонну структуру замку. В східному крилі корпусу знаходився в'їзд в замок. Залишки оборонної системи в'їзду збережені настільки добре, що дають можливість повного її відтворення. Винчає стіни корпусу аттик, який згідно опису оббігав всі замкові корпуси. Проектом передбачено реставрацію об'ємної та планувальної структури південного корпусу. В реставрованому корпусі пропонується розмістити зали ресторану, бари, рекреаційні приміщення, кухню з підсобними приміщеннями. Проект передбачає реставрацію об'ємно-просторової структури південної вежі-бастей з відтворенням перекриття, влаштуванням дахів. У внутрішньому просторі вежі пропонується розташувати новопроектвану сходову клітку. Приміщення третього та четвертого ярусів використовувати під бар та зали ресторану.

Проектом передбачається відтворення корпусу на «широкому мурі» з пристосуванням приміщень під фондосховище музею. Замкова каплиця знищена в післявоєнний час. Замковій каплиці пропонується повернути первісну функцію. Проектом передбачено проведення археологічних розкопок на території замку з метою виявлення решток колишніх оборонних споруд. Незважаючи на колосальні втрати, наявність іконографічних матеріалів, описів, фотографій та оригіналів, збережених в музейних збірках Кракова та Львова, дає можливість провести комплекс реставраційних робіт.

Зеновій
Лагуш

ЗАМОК В МИКУЛИНЦЯХ. ПРОЕКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЯ.

Микулинецький замок входить в ансамбль пам'яток архітектури, що на північній околиці містечка. Це палац з парком, монастирський комплекс з цвинтарем та замок, який зі сходу та з півдня огинає річка Серет. Замок закладено в кінці XVI ст. Анною Снявською. В 40-х роках XVII ст. А.Конецпольський реставрував його. В 1675 р. турки знищили замок. В

наступні роки в ньому утримувався гарнізон. В 1792 р. замок переходить до Конопків. На початку XIX ст. Ян Конопка перебудовує замок під суконну фабрику, яка існувала недовго. З того часу замок не використовується. На сьогоднішній час частково збережені східний та південний корпуси. По периметру збережені оборонні мурі. Стан збереженості їх різний. Збережені також

південно-східна та частково північно-західна вежі. Більшість підвалів засипано сміттям.

На основі проведених в 1991 році попередніх робіт, архітектурно-археологічних обмірів, натурального обстеження та попереднього ознайомлення з історичними матеріалами розроблено проектні пропозиції реконструкції та пристосування замку під готельно-туристичний комплекс. Матеріали пропозиції опрацьовані авторським колективом в складі: М.Гайди, З.Лагуша, О.Антонока, М.Мосюк за участю Н.Лукомської та А.Гусака.

Проектні пропозиції пристосування замку розроблені перед проведенням архітектурних досліджень та проекту реставрації, що обумовлене відсутністю необхідних коштів на проведення науково-дослідних робіт та тяжким станом замку, який інтенсивно руйнується. Пропозиції передбачають консервацію та реставрацію збережених елементів пам'ятки, а також відтворення втрачених архітектурних об'єктів. Корпуси відтворюються в тих місцях де є всі підстави для цього. Об'єм їх продиктований існуючими фундаментами та висотою збережених стін, а також іконографією.

Проект розробляється з метою пошуку такої функції пристосування, яка забезпечила б подальше

збереження пам'ятки. Враховуючи те, що Микулиці знаходяться близько від Тернополя та розташовані при трасі Мінськ - Чернівці запропоновано в замку розмістити готельно-туристичний комплекс. В даному випадку автори не надають вузького значення функції з огляду на те, щоб показати можливість влаштування в замку готелю, турбази чи ін. Житлові кімнати пропоновано розмістити в нових корпусах - це забезпечить досить високий рівень комфорту. Кімнати - на 1-2 місця з вигодами. В збережених корпусах пропонується розмістити приміщення загального користування. Виходячи з того, що замок пристосовується під нову функцію, мова не йде про відтворення первісного двору. В подвір'ї замку запропоновано влаштувати партер з мощеними доріжками. Передбачено часткову реставрацію зовнішньої системи оборони. Оскільки замок потребує значних коштів для проведення реставрації та пристосування, роботи слід розбити на черги та проводити по окремих ділянках. В першу чергу консервуються та реставруються існуючі корпуси. Згідно вимог експлуатації споруди замку повинні бути забезпечені всіма необхідними комунікаціями для нормального функціонування комплексу. Поряд з замком прокладено водопровід та високовольтну лінію. На північ від замку на віддалі 300-400 м вниз по рельєфу є очисні споруди. Проблему теплозабезпечення слід вирішувати комплексно для цілого ансамблю пам'яток.

БРОДІВСЬКИЙ ЗАМОК.

Сергій
Кравцов

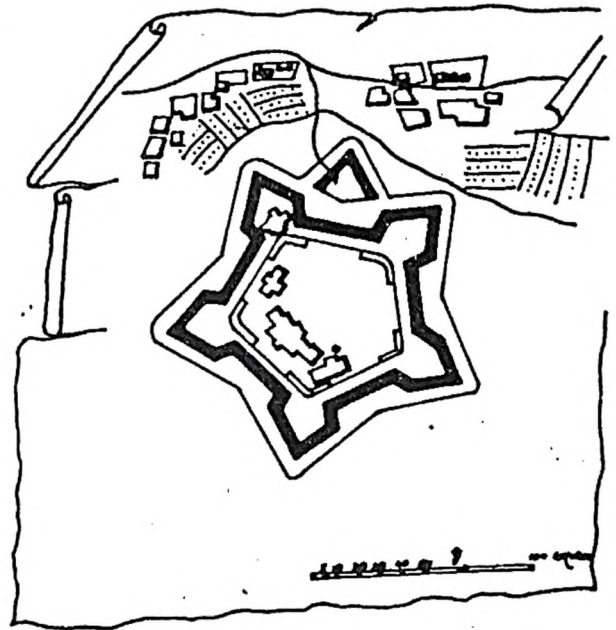
Бродівський замок, розташований на захід від історичного міського ядра, становив складову частину укріплень міста-фортеці. Замок був заснований на місці попереднього, одночасно з бастіонами міських укріплень близько 1630 р. За словами У.фон Вердума (1671): «замок... добре укріплений чотирма регулярними бастіонами за сучасним способом, вали і рів викладені каменем». Очевидно, У.фон Вердум помилився щодо кількості бастіонів, яких насправді було п'ять. Далейрак у своїй книзи «Les anecdotes de Pologne» (v.II.Paris,1699), подає такий опис замку: «Це досконалий і добре виконаний п'ятикутник. Бастіони муровані з цегли з карнизами та іншими оздобами з тесаного каменю, але ні зовнішніх укріплень, ні фосебрей при брамі немає. Навіть рів досить вузький, або закритий болотом, яке створює досить добрі зовнішні укріплення. Підвищення валів землею з боку міста чудопе і в добрій

пропорції. Брама вимурована добре і практично, з широким входом. Міст звідний, дуже довгий і широкий. Внутрішній двір дуже просторний і вільний... її [цитаделі] куртини - це великі сполучені приміщення із склепіннями. Склепіння утримуються пілястрами та поперечними залізними затяжками, протягнутими аж до зовнішнього муру. З казематів виходять на подвір'я великі і гарні вікна, забрані залізними ґратами. На тому ж мурі, де вікна, до двору на валі звернено балкон або кам'яний ганок на кам'яній балюстраді, такої висоти, що можна спираючись на нього ліктями, дивитись з валу на дитинець... Між тими куртинами уміщено п'ятеро сходів римським способом, як на тольрійській терасі, які служать для сходження і підйому гармат на вали та бастіони. Приміщення в куртинах дуже регулярні і зручні. На дитинці не видно жодного будинку, тільки простий досить довгий дерев'яний дім, побудований

польським способом для губернатора або коменданта цитаделі. Під бастионами знаходяться житла гарнізону із стайнями для кавалерії. Там широкі склепіння, які спираються тільки на один стовп з тесаного каменю, вмурований посередині, такої товщини, як і склепіння куртини, і так добре зв'язані, що всі проби витримали. Вони грубо потиньковані гіпсом і щонайменше на 10 стіп засипані землею. Є там гарний колодязь на дитинці і арсенал під одною з куртин, добре влаштований і захищений. Два бастиони з боку міста мають сильно підвищені шанці і гарні мідні гармати...». В наступному описі, складеному під час передачі замку новому власнику, Ю.Потоцькому, у 1704 р. згадується «бастион на брамі», тобто рavelін перед брамою. Очевидно, цей рavelін було споруджено в кінці XVII - на початку XVIII ст. В тому ж описі згадані також кола та інші деталі годинника, що зберігалися в арсеналі. Як відомо з пізніших джерел, годинник було встановлено на надбрамній вежі, не згаданій Далсйраком. Можливо, вежа з'явилася в той самий час, що і в'їздовий рavelін.

Уяву про замок у другій половині XVIII- на початку XIX ст. дають креслення «Цитадель Бродська і план замку Бродського», репродуковане у 1850 р., та «План містечка Броди» 90-х рр. XVIII ст. (ЦДВІА Росії, Ф. ВУА, № 21546) [див. малюнок - Ред] В той час в'їзд до замку здійснювався через рavelін, оскарпований так само, як бастиони, тільки без кам'яних наріжників, пов'язаний дерев'яними мостами з передзамковою еспланадою та замковою брамою. Брама, розташована у південно-східній куртині, мала вишукане архітектурне оформлення, яке складалося з ордерної композиції з валютами і фронтоном, маньєристичного маскарону над вхідною аркою. Брама вінчалася три-

Містечко Броди

русною вежею з годинником. На шпилі вежі містився герб Потоцьких «Пілява». Прикрасою замкового дитинця був двоповерховий палац, вперше згаданий у 1755 р. Головний фасад палацу фланкований двома ризалітами, стіни опоряджені пілястрами композитного ордеру. На осі головного корпусу розміщено балкон. Після пожежі та руйнації 1920 р. палац було реставровано.

Після 1812 р. південно-східну куртину разом з в'їздовою брамою, вежею та рavelіном було розібрано, і від укріплень лишилося чотири куртини і три бастиони, які становлять цінну пам'ятку оборонної архітектури першої половини XVII ст.

Ігор Фуголь
Богданна Грегіль

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТУ ТАРАКАНІВ.

На початку 70-х років XIX ст. інженерний департамент військового міністерства, керований інженер-генералом Тотлебенем, подав на розгляд Російського уряду ідею спорудження прикордонних малих фортець з метою прикриття і розгортання армій. У випадку війни з Австрією, користуючись залізничними шляхами та Варшавсько-Київським трактом під прикриттям цих фортець можна було зосередити війська в Луцьку, Острозі, Меджибожі. Призначення цих фортець Тотлебен визначив так «... наша сітка залізниць вже встигла

з'єднатися з залізничними дорогами Західної Європи, що змушує своєчасно піклуватися про те, щоб на випадок війни не дозволити противнику скористатись нашими залізничними шляхами».

Ця ідея була втілена через 14 років в дещо зміненому варіанті. Тараканівський форт-застига був побудований в 1885-1890 рр. силами головного інженерного управління при військовому міністерстві Російської імперії. Форт являє собою бетонно-земляне

укріплення, виконане з використанням цегли, цементу, бутового розчину та металу, з якого складені ферми перекриття, двері, сходи тощо.

В центрі чотирикутного в плані форту розташована двоповерхова казарма для господарських, складських і житлових приміщень гарнізону, який складався з артилерійської роти і штату коменданта форту. По периметру трапецієподібної в плані казарми проходила полігональна по формі військова вулиця, що відмежовувала її від так званих «безпечних» казематів, які оточували цю вулицю. Безпечні каземати підтримували насип головного валу. На цьому валі була розташована вогнева позиція, що складалася з брустверів для гармат, банкетів для стрільців і тильних траверсів нагорі валу. Між ними розташовувався валганг - шлях для переміщення гармат. В горжівій (тильній) частині форту був прикритий шлях через головний рів, куди при необхідності висувався зі спеціальних казематів металевий міст. Сухий головний рів був укріплений ескарповою і контрескарповою стіною. На контрескарповій стіні розташовувалися бетонні бойові каземати - кофри на північному, західному і південному кутах.

У 1886-1889 роках були винайдені фугасні бомби, захистом проти яких були бетон і залізобетон.

Ймовірно з цієї причини форт в Тараканові в 90-х роках дістав бетонні фортифікаційні тюфяки, стіни, каземати і траверси. Під землею були також прокладені чотири потерни, які з'єднували безпечні каземати форту з ескарповим муром. З виходів з потерн на вал були влаштовані апарелі, укріплені бічними бетонними мурами. В описах форту з 1905 року є згадка, що каземати були призначені для бойових дій, для житла, господарських приміщень, складів, лазарету, операційної, дезкамери, моргу, туалетів. В безпечних казематах могло розміщуватися 800 чоловік. Приміщення були обладнані вентиляцією, опаленням та електрофіковані. Існував водогін і каналізація. В казематах центральної казарми була влаштована церква. Обороздатність форту збільшувало додаткове фланкуюче укріплення з другого боку залізниці, напроти східного фасу фортеці.

В цілому форт-застава в Тараканові являє собою зразок військово-інженерного мистецтва російської фортифікаційної школи. На відміну від західних фортів бетонно-броньових конструкцій, російські фортифікатори використали бетонно-земляні укріплення. Тут прекрасно використані можливості маскуванія гармат, розроблені шляхи сполучення між окремими пунктами оборони, влаштований сильний вогневий захист, створені комфортні умови для утримання гарнізону.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ОБОРОННІ СИСТЕМИ ЛЬВОВА: ДЕЯКІ НЕЗ'ЯСОВАНІ АСПЕКТИ ПОХОДЖЕННЯ ТА МАТЕРІАЛИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЇХ ФРАГМЕНТІВ В 1977 і 1978 рр.

Алла
Мартинюк

Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених середньовічній оборонній системі Львова, нез'ясованими по цей день залишаються питання походження першої оборонної системи, яка оточила місто неправильним чотирикутником та основних складових частин оборонного комплексу міста - Високого і Низького Замків. В польській історіографії, починаючи з XVIII ст. утвердилася думка, що обидва замки давньоруського Львова після захоплення міста королем Казимиром Великим в 1340 р. були спалені, натомість вимурувані нові з каменю чи цегли. Проте, якщо звернутись до перших історичних описів Львова, то можна зробити припущення, що первісні замки були зведені з каменю і, цілком ймовірно, що знаходились вони в тих же місцях, що й пізніші замки XV століття. Однозначно про те, що перші два замки Львова були споруджені з дерева, говорить Длугош в своїй хроніці, а за ним Ян Альпек (опис міста 1605-1606 рр.).

Натомість Мартин Груневег вважав, що кам'яний замок, споруджений на високій горі, і який існував за його часів, і є первісним князівським замком (опис 1601-1606 рр.). Бартоломей Зиморович теж повідомляв, що первісний замок на високій горі споруджений був з брил, там же виламаних (хроніка 1697-1648 рр.), та додав, що в цьому замку князь тільки перезимував, після чого почав зводити замок в заболоченій місцині, придатнішій до оборони і житла.

Всі згадані автори зазначають, що до 1340 року місто було укріплене, оборонна система складалася з валу та ровів, а також укріплених брам міста. М.Груневег подає, що місто було розплановане по сканалізуванню русла ріки і відведенню води. За Длугошем вже в 50-их роках XIV ст. існували мурі, рови, оборонні замки, а Альпек подає, що в 1360 р. король Казимир оточив місто муром і побудував з цегли

замки вищій та нижчий. Б.Зиморович датує укріплення 1366-68 рр. Про існування мурів і «добрих фортифікацій» іде мова в листі папи Григорія XI від 1375 р. З аналізу найстаріших архівних документів, проведеного Й.Гроиським, випливає, що до 1404 року назви багатьох охоронних споруд і об'єктів вже мали традицію. Після 1404 р. фінансово-господарські книги упродовж більш як 20 років заповнені записами видатків на міцну фортифікаційну систему.

Під час археологічних досліджень, проведених в 1977 році біля вулиці Підпальної під керівництвом І.К.Свешнікова, виявлено залишки Високого Муру з вежею Мулярів поряд з залишками Низького Муру.

Вежа мулярів частково зруйнована після зведення житлового будинку та каналізаційного тунелю (кінець XVIII - поч. XIX ст.?). Характер кам'яної кладки і склад будівельних розчинів не дають підстав для точного їх датування. Розвідувальний шурф у вежі також не дав однозначних результатів. Натомість археологічні дослідження на площі Підкови в 1978 р., проведені під керівництвом В.Луліха, під час яких були теж відкриті фрагменти Високого муру, показали, що мур був зведений по річковому намুলі. Якщо відштовхуватись від дати першої згадки шпиталю св.Духа, то слід визнати, що скавалізування Полтви сталось ще десь в XIII ст.

Кость
Присяжний

СЕРЕДНЬОВІЧНІ УКРІПЛЕННЯ ЛЬВОВА. СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РЕСТАВРАЦІЇ.

Укріплення монастиря Бернардинців реставровано в 1974-76 рр. Реставровано мурі і бойові ганки на підставі слідів та знайдених кам'яних крошчестейнів, однак існування другого ярусу ганку доведено недостатньо. Дослідження в'їздової вежі (т.з. «Глинянської») виявили: деталі звідного мосту, сполучення вежі з оборонними ганками, первісну ярусність, сліди первісних бійниць та вікон, що і відтворено. Односхиле покриття вежа отримує ще у XVII ст. Пірамідальний дах виконано як консерваційний захист від опадів.

Міський арсенал реставровано у 1973-1979 рр. Виявлено: 1) Високий мур збудовано за два періоди; Шевська вежа - одразу на всю височину, а вежа Токарів та Поворозників за два періоди, одночасно з муром. У Шевську мантикулі прубані, а з вежею Токарів та Поворозників - перев'язані. Знайдені сліди дозволили розшифрувати конструкцію мантикулі та оборонних ганків. 2) Первісні кам'яні блоки порталів Арсеналу, використані у XVIII ст. для внутрішніх сходів. 3) Первісні прорізи верхнього ярусу. 4) Первісну поліхромію інтер'єрів та фасадів. Був обраний шлях консервації з частковою реставрацією. Виведено понад поверхню землі паріжну Шевську вежу, по слідах відтворено кутовий арковий перехід ганку та закріплено бічні стіни. До помилок належить і відтворення оборонної галереї на Низькім Мурі за проектом ДІАЗу.

У 1977 році реставровано ділянку мурів при Королівському Арсеналі. Високий мур було протрасо-

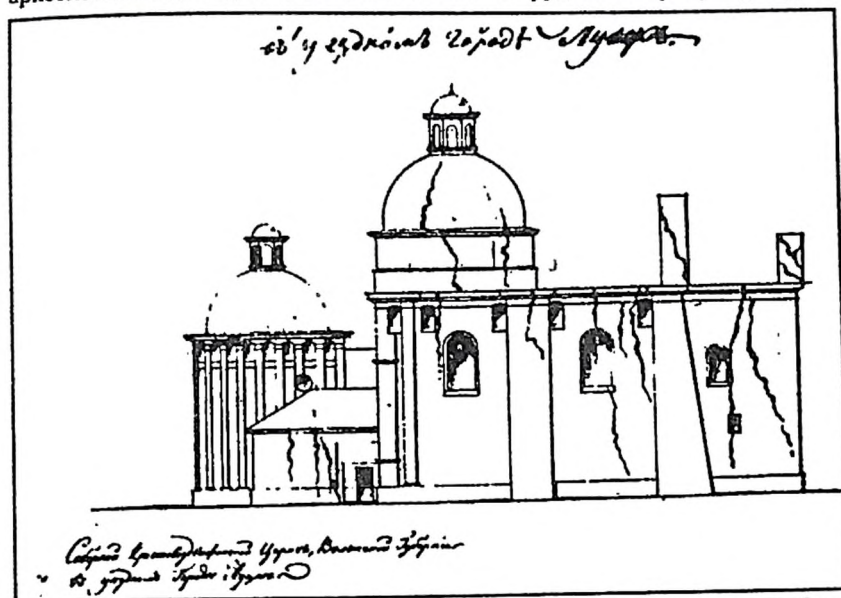
вано в рівні мощення, а частково піднесено разом з вежею Мулярів. Частина вежі виявилась зруйнованою спорудженням будинку на лінії мурів, а північну стіну зруйнував колектор каналізації, споруджений з розібраних мурів. В місці виходу колектора в колишній рів Низький мур було розібрано, так само, як і під фундаментом Королівського Арсеналу. На відміну від бастей напроти Шевської вежі, у розкритій бастей корона була з цегли, як і парапет муру. Збереглося 1-2 ряди готичного мурування, надбудовані у XVII ст. Гвізда від ганку відсутня, мур захищався фланговим вогнем з бастей. Міжмур'я було у XVII ст. засипане, і ярус бастей відділений підірною стіною. Згодом при спорудженні Босацької хіртки він був засипаний і замоцнений великими кам'яними плитами. Башта хіртки була одноярусною, з цегляними стінами, покрита зеленою полив'яною карпінкою. Оборонні споруди консервовано з частковою реставрацією.

Мури вздовж Валоюї протрасовано, як і частину монастирського муру. При трасуванні промунуто фундаменти Струмиллоюї башти. Згодом її план виявлено З.Соколонським методом біолокації. Тим же чином уточнено план і локалізацію Галицького барбакану. Найбільш прийнятним є консервація з частковою реставрацією. Однак недостатня інформативність засобу зустрічає розуміння громадськості. Консервовані об'єкти недостатньо захищені від вандалізму. Своїм чином, відтворення міських фортифікацій сприяє зримій локалізації історичного центру

ДО ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ПЕРВІСНОГО ВИГЛЯДУ ОБОРОННОЇ ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ БРАТСЬКОГО МОНАСТІРЯ В М.ЛУЦЬКУ.

Леоніг Крощенко
Євген Осадчий

Хрестовоздвиженська церква - пам'ятка архітектури XVII ст. широко відома в історії української культури. Вона була головним храмом луцького Хрестовоздвиженського братства. На основі останніх археологічних досліджень встановлено час спорудження храму - це друга половина 30-х - сер. 40-х рр. XVII ст.

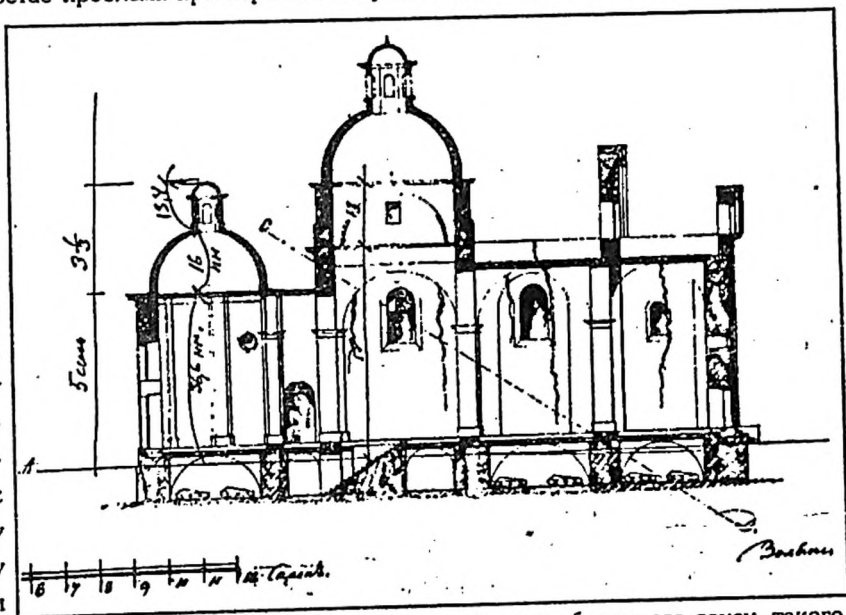

Про первісний вигляд кам'яної церкви ми маємо мало відомостей. Це пов'язано з тим, що від пам'ятки збереглась тільки вівтарна частина. Архівні матеріали не проливають світла на цю проблему. В останні роки нами було знайдено графічні матеріали початку XIX ст. Це креслення плану, фасадів та розрізу будівлі, складені після пожежі 1803 р.

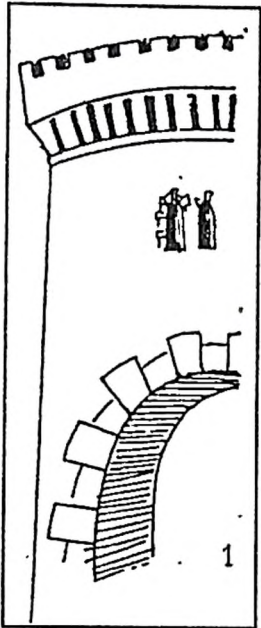
На кресленнях Хрестовоздвиженської церкви ми бачимо амбразури бійниць підніжного бою, але відсутня брустверна стінка. Без неї використання цих бійниць стає просто неможливим.

В той же час піднята на 1,5 м над рівнем вінчаючого карнизу брустверна стінка, при існуючому куполі на квадратній основі, не дозволяє влаштувати достатньо крутий дах, необхідний при покритті традиційною в цій частині Волині гонтою. Таким чином, встає проблема про первісність купола над основним об'ємом.

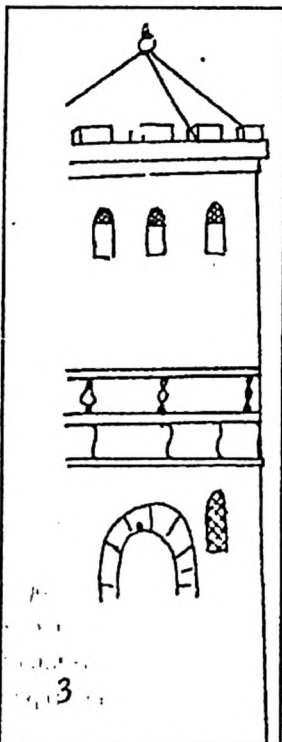
Над притвором, мабуть, існував подібний оборонний ярус. На кресленні західного фасаду ми бачимо аналогічну бійницю підніжного бою, а вище повинна підійматися брустверна стінка. В цьому випадку об'єм притвору повинен був мати значно більшу висоту і сягати як мінімум відмітки гребеня даху над основним об'ємом, що перетворювало його в баготярусну башту. Якщо припустити, що Хрестовоздвиженська церква була пристосована до оборони, то оборонний ярус повинен був би проходити по всьому периметру храму, захоплюючи в тому числі й вівтарну частину. Те, що ми бачимо на кресленнях північного фасаду і розрізу, не залишає місця для влаштування оборонного ярусу, такого, як в інших частинах церкви.

В такому випадку купол над апсидою та об'єми різниці та пономарні - пізнього походження. На доказ того, що Хрестовоздвиженська церква мала оборонний характер говорять її місцезнаходження - вона стоїть поблизу мосту через річку Глушець, котра єднає Старе місто з передмістям Хмельник. Дерев'яний «паркан», що проходив в цьому місці ще в XVI ст., не міг бути достатньо надійним захистом в'їзду на територію міста. Таким захистом на шляху вторгнення ставала кам'яна Хрестовоздвиженська церква, пристосована до активної оборони. Враховуючи історико-культурну цінність споруди необхідно провести детальне дослідження її підземної частини, котра на наш погляд, знаходиться в непоганому стані. Такі дослідження дадуть новий матеріал для реконструкції первісного вигляду церкви і, можливо, для відтворення пам'ятки в натурі.

ІКОНОПИС ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРИ
ОБОРОННИХ СПОРУД МІСТ.

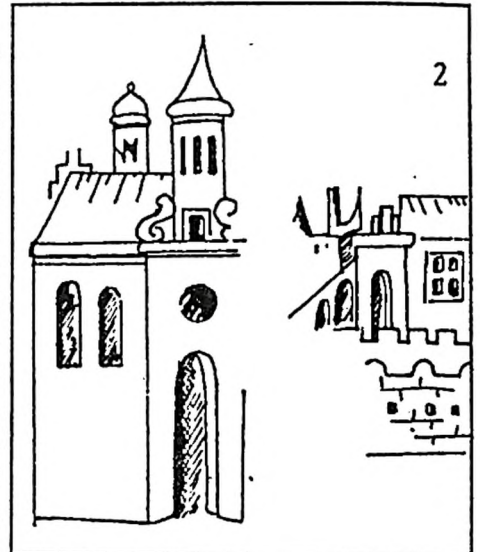
зображень фрагментів міст на найбільш відомих та опублікованих іконах свідчить, що у них поза повторюваними усталеними канонічними взірцями, присутні також реалістичні фрагменти. Вони відображаються, як правило, в окремих деталях (виразно близьких за часом до дати створення ікон, очевидно, зрисованих з натури) - формах вікон, їх обрамленні, формі стрільниць, характері бланкування оборонних мурів, так і в окремих цілісних архітектурних композиціях, які можна «підозрювати» як перекази реального міського пейзажу. Повторена кілька разів (рис. 5, 7, 11) ренесансова стрільниця у вигляді перевернутої

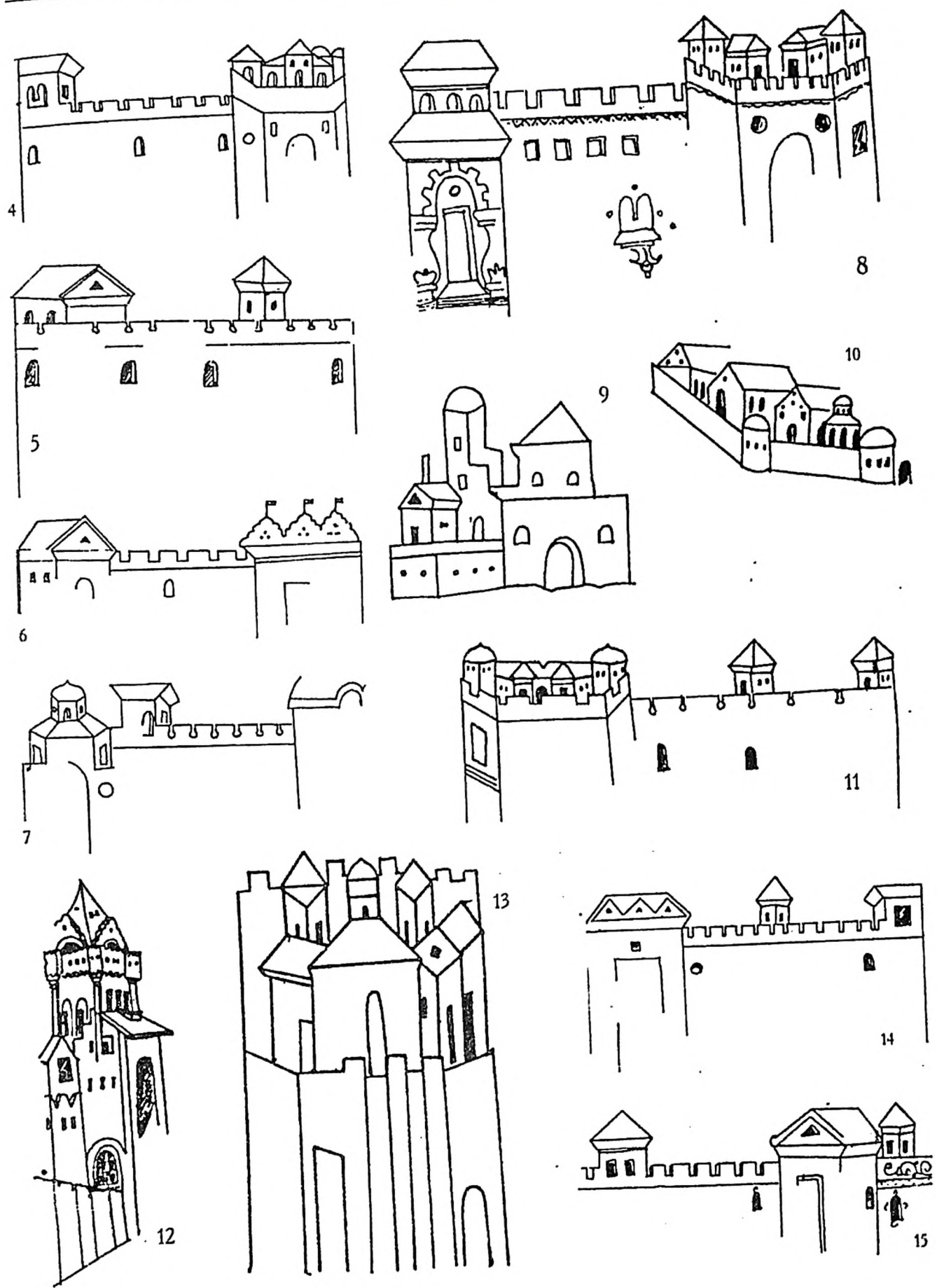
Невід'ємним атрибутом середньовічного міста були оборонні стіни із вежами, брамами, валами та ровами. Більшість західноукраїнських міст в XV-XVII ст. мали такі оборонні споруди. Проте в історико-архітектурній науці питання про ці оборонні споруди є мало дослідженим. Напевно, що основною причиною цього є факт майже безслідного зникнення оборонних споруд впродовж новішої історії. Починаючи із XVIII ст., їх розбирають на будівельний матеріал по причині втрати оборонної функції. Тому їх вигляд, параметри, типологічні характеристики становлять неабиякий інтерес для дослідників. Серйозним гальмом у вивченні цього питання є майже повна відсутність описів та іконографічних матеріалів, які би розкривали архітектуру міських укріплень.

Рідкісним винятком у цьому стала знахідка Львівським мистецтвознавцем В.Александровичем рисунку - виду міста Болехова з 1607 року; знахідка унікальна ще й тим, що предсталає тип міських укріплень будованих з дерева. Вперше звернув увагу на це зображення, так як і вперше поставив питання про необхідність аналізу архітектурних мотивів на іконах доктор мистецтвознавства В.Овсійчук.

Досить цікавим і ще зовсім не вивченим джерелом з історії міських та замкових укріплень є західноукраїнська ікона. Навіть побіжний аналіз свідчить, що у них поза повторюваними усталеними канонічними взірцями, присутні також реалістичні фрагменти. Вони відображаються, як правило, в окремих деталях (виразно близьких за часом до дати створення ікон, очевидно, зрисованих з натури) - формах вікон, їх обрамленні, формі стрільниць, характері бланкування оборонних мурів, так і в окремих цілісних архітектурних композиціях, які можна «підозрювати» як перекази реального міського пейзажу. Повторена кілька разів (рис. 5, 7, 11) ренесансова стрільниця у вигляді перевернутої цілісний замок не могла бути присутня у канонічному прототипі. Вона явно внесена автором живопису. Теж саме можна сказати про зображення барокового фасаду храму (рис. 2). Найбільш цікавим елементом багатьох міських антуражів на іконах є зображення міських брам з вежами. Неважко помітити яскраво виражені архітектурні стилістичні відмінності та привнесення ренесансових чи барокових елементів. Досить пригадати збережені до нашого часу залишки міських чи замкових укріплень, щоб відчутти спільні із зображеними на деяких іконах архітектурні мотиви.

Наукове опрацювання іконописних джерел з заторкнутої проблеми важливо орієнтувати на кілька основних напрямків. Перш за все необхідно скласти каталог та систематизувати іконописні зображення міського пейзажу, виділювати серед них стандартні канонічні зображення-кальки (їх трансформації цікаві найбільше з мистецтвознавчої сторони) та зображення з реалістичними мотивами; провести детальне вивчення взаємозв'язку між малярським осередком, місцем де створювалася ікона та тими архітектурними «чинниками», які могли впливати на її зображення міського пейзажу. Можливо, що в такий спосіб ми хоч би в поодиноких випадках, але наблизимося до відчитання назавжди втрачених елементів нашого міського пейзажу минулого.

«РЕЛЯЦІЯ» С.МАКОВЕЦЬКОГО - НАЙВАЖЛИВІШЕ ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ ОБЛОГИ ТУРКАМИ КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ (16-27
СЕРПНЯ 1672 Р.)

Швидке захоплення турецькою армією одного з найміцніших міст-фортець Речі Посполитої - Кам'янець-Подільського здавна цікавило науковців. З поміж праць глибиною виділяється дослідження польського історика Я.Волінського (1). Але окремі аспекти перебігу облоги вимагають подальшого висвітлення і серед них у першу чергу потрібно назвати джерелознавчий. Аналіз виявлених джерел дає підстави стверджувати, що вони дозволяють об'єктивно відтворити перебіг основних подій. Назвемо основні з них: «Реляція» летичівського стольника С.Маковецького (2), два листи - кам'янецького єпископа В.Лянцкоронського і майора Квасиборського (3), «Опис штурму» анонімного автора (4), універсал гетьмана України П.Дорошенка (5), відписки царю київського воеводи Козловського (6), анонімною «Хроніки рифмованої» (7) й «Хроніка» Рашид-ефенді (8). Безсумнівно, серед них найціннішу інформацію зберігає «Реляція про падіння Кам'янця й останні вчинки п. Єжі Володиевського», автор якої С.Маковецький брав активну участь у захисті міських укріплень у районі Руської брами. Її рукопис (написаний віршованою формою) зберігався у 80-х рр. ХІХ ст. у Суській бібліотеці й був з незначними скороченнями опублікований /прозою/ науковцем під ініціалами Т.В. (9). Автор «Реляції», котрий їздив послом на літній 1672 р. сейм, засвідчує повну бездіяльність короля М.Вишневецького й сенату у справі зміцнення оборони фортеці. Вони не спромоглися виділити необхідні кошти, направити сюди військові підрозділи й прислати досвідченого коменданта (генерал-майор Ю.Лончинський відмовився від цього призначення, бо уряд не задовольнив його вимог негайно надіслати сюди 10 тис. піхотинців й видати для потреб 100 тис. золотих). Він відзначає також відмову частини подільської шляхти з'явитися до міста з метою його захисту, яка, проте, поспішала залишити край (10).

Відомо, що німецький дворянин Ульріх фон Вердум, який влітку 1671 р. побував у Кам'янці, відзначив у щоденнику сильний «природний захист у стрімких і високих скелях» фортеці й слабкість укріплень Нового замку (11). С.Маковецький також висловлював міркування про перевагу природнього захисту «кам'яного гнізда» над створеною системою фортифікацій (12). Ці свідчення сучасників спростовують поширений міф про неприступність Кам'янецької фортеці. Лише у «Реляції» є відомості про чисельність і порядок розташування у ній підрозділів жовнірів. Їх загальна чисельність

налічувала 1060 осіб (200 угорських піхотинців, 500 піхотинців майора Квасиборського, 150 піхотинців капітана Я.Букарема, 50 жовнірів капітана В.Вонсовича, 24 драгуни стольника Ю.Володиевського, 40 серденят козацького полковника С.Мотовидла, 3 корогви кінноти й інші). Вони розташувалися таким чином: наперед були висунуті підрозділи - справа ротмістра, чернігівського хорунжого, Я.М.Мисьлішевського, зліва - хорунжого подільського В.Гумецького; лівий бік укріплень Нового замку (з боку Хотина) зайняв з жовнірами Ю.Володиевський; на розі з півдня тримав оборону В.Вонсович; з боку дворика - Я.Букарем (13). Загальне керівництво обороною міста узяв до своїх рук подільський генерал М.Потоцький, помічниками якого стали Ю.Володиевський, В.Гумецький і Я.М.Мисьлівшевський. Подільська шляхта створила раду з 6 осіб на чолі з «губернатором» подільським підкоморієм Г.Лянцкоронським. Помітну роль відігравав єпископ В.Лянцкоронський.

У самосвідомості частини польського населення поширений (завдяки знаменитій трилогії Г.Сенкевича) стереотип про Ю.Володиевського, як одного з ідеалів польського лицарства. Проте не всі знають, що Єжі (Юрій) Володиевський походить із старовинного українського шляхетського роду, який був власником ряду сіл в Подільському воеводстві: Володиевці, Ісаківці, Ластівці, Брага, Роговець, Княжа Криниця, Новосілка й інших (15). Маковецький характеризує його як людину «безстрашної мужності», котрій не могли зашкодити «жодна праця й небезпека». Він «умів догодити кожному, у будь-який час присвятити себе для інших і віддати своє життя для їх захисту. Завжди щирий чи щодо противника, чи когось із своїх; на сеймиках завжди брів серединою дороги, а коли йому доводилось виступати, не зважав ні на що, окрім правди. Наскільки суворим і невблаганим був для ворогів, настільки доступним і люб'язним для друзів». Дізнаємося, що Ю.Володиевський проживав з сім'єю (у складі матері, сестри і стрія) у Кам'янці; брав участь у боях проти козаків, опришків і татар (19). Високу оцінку дає автор «Реляції» В.Гумецькому і ротмістру Я.Калушовському (20).

Вкрай важлива інформація джерела про перші сутички з турецькими підрозділами на початку серпня під Жванцем і Княгинином, прихід ворожого війська під Кам'янець й початок його облоги. Так, вперше великий

турецький під'їзд з'явився тут у п'ятницю 12 серпня, який після кількогоднинного бою був відкинутий Ю.Володівським. Опівдні 15 серпня прибув великий візир Ахмед Кепрулю разом з інженерами для обрання місця для обозу й визначення напрямків облогових робіт. Наступного дня під містом появилися війська хана Селім-Грея та П.Дорошенка, які зупинилися на Орининських полях. За свідченням С.Маковецького, відбулися переговори між кримським візирем Суфан Казн-агою і Я.М.Мисьлішевським, під час яких було передано пропозицію хана вступити у трактат з султаном про «підданство», яку польська сторона відхилила. Напевно, що саме 16 серпня слід вважати початком Кам'янецької облоги (21).

17 серпня П.Дорошенко з 4 тис. козаків і 18 гарматами зупинився під Замковою дібровою. Після цього разом з Селім-Греем наїс візит Магомету IV, котрий наближався з-під Хотина до міста (за даними хроніки Рашид-паші зустріч гетьмана й султана відбулася 15 серпня (22)). На світанку 18 серпня українські полки зайняли позицію за пагорбом з боку Цвікловець (23). У цей же час почали підходити підрозділи турецької армії й до вечора основні її сили розташовувалися в околицях Кам'янця (24).

Відразу ж по фортікаціям Нового і Старого замків було відкрито вогонь. Жовніри залоги відповіли, «як з гармат, так і з ручної зброї», перешкоджуючи ворогам ставити намети близько фортечних стін. Інтенсивна перестрілка тривала і наступного дня. Одночасно турки, за даними С.Маковецького, «проти нас сипали шанці і копали апроші, одні від поля, другі на пагорбі з боку Жванця». Він подає також унікальний матеріал про характер обговорення керівництвом міста 20-21 серпня пропозиції султана скласти зброю та негативну реакцію на переговори, що почалися, шляхти і міщан. Вони завершилися відмовою видати ключі від Кам'янця й впустити яничар до фортеці (25). Ранком 22 серпня турецька артилерія відкрила шалений вогонь по укріпленням обох замків і міста. Автор «Реляції» повідомляє про високий професіоналізм турецьких гармашів, котрі вмело й ефективно вели обстріл. У ніч на 23 серпня (у публікації помилково написано з четверга на п'ятницю, тобто з 25 на 26 серпня) на замки градом посипалися гранати. Під прикриттям цього вогню турки поволі наближалися до стін Нового замку, бо через нестачу гармашів і стрільців інтенсивність його гарматних і мушкетних пострілів була незрівняно слабшою. Окрім цього, турецьке командування вчасно виводило з бою втомлені підрозділи, замінюючи їх свіжими, а жовніри залоги, відбиваючись без перепо- чинку, смертельно втомилася. За визнанням

С.Маковецького: «Нам не було коли поїсти, поспати і навіть звільнитися від варті (біля бійниць) хоча б на хвилинку для відпочинку - настільки нас дрібна жменька була на цю фортецю» (26).

Під вечір 23 серпня становище залоги Нового замку стає критичним. Вилазка жовнірів, організована Ю.Володівським, зазнала повної невдачі. Тому за розпорядженням Г.Лянцкоронського з міста послали жовнірів їй на допомогу. І в цей час одна з гарматних куль пробила стіну лютеранської каплиці, розташованої на території Старого замку, та запалила запаси пороху й гранат, котрі кілька днів тому перенесли сюди з інших льохів. Страшної сили вибух струсив фортецю і послужив сигналом до самого тривалого й відчайдушного приступу турок. Головний удар наносився по Новому замку з боку Хотина, де оборонялися жовніри Ю.Володівського. Жорстока битва за замок тривала майже всю ніч. Ранком турки розпочали новий обстріл укріплень, намагаючись одночасно підкопатися під мури замку, щоб закласти там міни (27).

С.Маковецький не приховує факту згасання запалу у захисників фортеці й міста. Кілька жовнірів перекинулися на бік ворога. Великими виявилися втрати захисників замку, яких ховали у його валах. Тому почали залучати до захисту фортечних стін (в нічний час) селян, які позбігалися до міста напередодні прибуття ворога. Оцінюючи ситуацію, керівництво залоги приходить до думки про доцільність залишення Нового замку й переходу до Старого, де, покладаючись на його кам'яну основу, сподівалися протриматися тривалий час. Проти цього кроку виступав лише С.Маковецький. Але згідно прийнятого рішення до Старого замку спочатку перевезли гармати, а в ночі з 25 на 26 серпня перебралися і жовніри, заклавши перед відходом міни у двох місцях. Коли в день турки опанували фортечні стіни, їх зірвали, але особливої шкоди ворогам вони на завдали (28).

Цінну інформацію містить джерело про останні дні облоги Старого замку. За визнанням його автора, жовніри відразу ж зустрілися з серйозними труднощами його оборони. Виявилось, що, по-перше, розташування бійниць не дозволяло обстрілювати місця, де турки готували проломи, а, по-друге, висота муру перешкоджала спостерігати за їх діями. Ці незручності дещо послабили вогонь залоги і в місті частина шляхти скликала раду, котра направила Ю.Васильківського до М.Потоцького з питанням чи не ліпше завчасно розпочати переговори з султаном? Проти цього рішуче виступили В.Гумецький і Ю.Володівський, котрим вдалося переконати присутніх продовжувати оборону

замку й міста. Вечером 25 серпня турецька артилерія розпочала сильний обстріл замку й міста. Ворогу вдалося підкопатися під Димну /Денну ?/ вежу, яка у попередні дні була серйозно пошкоджена й практично виведена з ладу. Від куль і гранат й «куточка цілого не залишилося, будинки і склепи пробивалися наскрізь». За визнанням С.Маковецького, «ми вже думали, що розпочався судний день». Ранком наступного дня обстріл замку посилювався, який припинився після закладення міни під «великою вежею». Турки почали відходити від хамку, щоб не зазнати втрат від її вибуху. Запала тиша і втомлені жовніри, всупереч наказам офіцерів, попадали на землю і поснули. Першим відчув небезпеку Ю.Володівський. Справді, прогримів страшної сили вибух й «клуби диму й куряви закрили прозорість неба». Відразу ж пролунав залп з гармат і яничарок, котрий послужив сигналом до атаки турецьких колон.

Ю.Володівський кинувся до пролому, куди вже прагнули пробратися турки. Разом з двома жовнірами (інші, проснувшись, з переляку почали втікати) відкрив по них вогонь.-м на допомогу прибіг з кількома піхотинцями Я.Калушовський. М.Потоцький, «не дбаючи про власне життя», кинувся до утікаючих й проханнями і погрозами зумів повернути їх назад. До пролomu поспішили також В.Гумецький, Молодецький, Я.М.Мисльішевський та інші офіцери. У кровопролитному бою смертельну рану отримав В.Гумецький (помер 27 серпня), полягли Я.Калушовський, ротмістр Я.Мокошинський й багато рядових жовнірів. Лише пізнього вечора турки, зазнавши також важких втрат, відступили. Протягом ночі захистники замку насипали посеред замку вал, щоб «могли за ним захищатися» (29).

Зміст «Реляції» дає підстави стверджувати, що головним ініціатором укладення угоди про здачу міста ворогу виступав кам'янецький єпископ В.Лянцкоронський. Отримавши уночі повідомлення М.Потоцького, що «замок до вечора не витримає», він скликав у кафедральному костюлі нараду і переконав присутніх у необхідності вступити у переговори з султаном. Коли ранком 27 серпня С.Маковецький, з'явившись до костюлу, почав наполягати на продовженні боротьби, то єпископ заявив: «своєю смертю нічого, окрім зла, не вчинимо, бо нею фортеці для Речі Посполитої не втримаємо, а, якщо ми загинемо, то костюли Божі і діти потраплять до поганських рук... А переговорами ще зможемо їх долю забезпечити, зможемо костюли врятувати від збезчещення, а гарантувавши собі вільний вихід, допомоги потім братам у відібранні фортеці». Ця аргументація знайшла підтримку у більшості

керівництва залоги. Прибувши Ю.Володівський, підтвердив неможливість утримання Старого замку. Доля Кам'янця була вирішена. Над Старим замком замайоріло біле знамено. До посольства, яке виїхало на переговори, не вийшли представники українського населення міста, що знімає з нього відповідальність за акт капітуляції. Про вибух під вечір 27 серпня боеприпасів, котрий завдав серйозних пошкоджень Старому замку. С.Маковецький чесно визнає, що ніхто не знає його причини. Він подає версію, за якою начальник артилерії майор Геклінг «з відчаю, підпаливши порох, себе і інших висадив у повітря». Ця інформація підтверджує дані інших джерел про загибель від вибуху сотень захисників замку. Ю.Володівський загинув сидячи на коні, від пострілу (внаслідок вибуху) картеччю, котра потрапила йому в голову. «Вся тильна частина голови, була вирвана - не залишилося й знаку від кісток черепа й мозку, лише обличчя у цілості збереглося». Наступного дня (у неділю) турки зайняли місто й замок (30).

Отже, кототкий огляд змісту джерела промовляє про його важливе значення для вивчення захоплення турками Кам'янця, тому існує нагальна потреба його публікації українською мовою.

Примітки:

1. Woliński J. Oblężenie Kamieńca w 1672 roku // Z dziejów wojen polsko-tureckich. - War., 1983. - S.21-59. 2. Relacja o upadku Kamieńca r.1672 i ostatnich czynach p.Jerzego Wołodyjowskiego, przez j.mci pana Stanisława Makowieckiego stolnika Datyczewskiego // Przegląd Powszechny. - Kr., 1886. - T.9. - S.338-440; T.10. - S.44-67. 3. Grabowski A. Ojczyznie srominki. - Kr., 1881. - T.1. - Cz.2. - S.1068-1070. 4. Kluczycki F. Op.cit. - S.1060-1063. 5. Акты Южной и западной России. - СПб., 1879. - T.11. - S.26-27. 6. Там же. - С.59-63. 7. Библиотека Польской Академии Наук (Краков). ВР. - N 1275. - Арк.166-167. 8. Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich. - War., 1825. - T.2. - S.54-67. 9. Relacja...- T.9. - S. 388,410; T.10. - S.67. 10. Ibidem.- T.9. - S.389-393. 11. Вердум У. Щоденник. Переклав з німецької І.Сварник // Жовтень. -1983. N 9.- С.99. 12. Relacja...- T.9. - S.393-394. 13. Ibidem.- S.397-398,400, 14. ,392,400-401. 15. Białkowski L. Podole w wieku XVI. - War.,1920. - S.141-141. 16. Z dziejów Ukrainy. - Kijow, 1912. - S.239. 17. Córka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. - War., 1934. - S.6. 18. Бодянский О.М. Реестра всего войска запорожского...-М., 1875.- С.179. 19. Relacja...- T.9.- S.394,398; T.10. - S.60. 20. Ibidem. - T.9. - S.398. 21. Ibidem. - S.401-405. 22. Sękowski J. Op.cit. - S.54. 23. Relacja...- T.9. - S.405-406. 24. Ibidem. - S.406. 25. Ibidem. - S.406-410. 26. Ibidem. - T.10. - S.44-46. 27. Ibidem. - S.46-47. 28. Ibidem. - S.47-49. 29. Ibidem. - S.49-52. 30. Ibidem. - S.52-57,59-61.

ДЕЩО ПРО РАННЄ ВИКОРИСТАННЯ АРТИЛЕРІЇ В
ФОРТИФІКАЦІЙНИХ СПОРУДАХ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО.

Вважається, що гарматний порох для військових цілей в Україні почав використовуватися в першій половині XIV ст. (Тиктор 1936: 148), проте найбільш ранні документи стосовно артилерійських справ у Кам'янці-Подільському відносяться до кінця XV ст. Документ, у якому згадується Кам'янець, датований 1494 р., вказує 11 гармат в оборонному озброєнні: «1 велика тарасниця, 2 півгунці (з них одна на зразок моздіря)» (Тиктор 1936: 148). Більш пізніший опис озброєння в 1544 р. згадує 14 гармат з яких «6 більших і 8 менших» (Сіциньскій 1928: 10).

Кам'янець-Подільська фундація, що є добродібною громадською організацією і діяльність якої присвячена справі дослідження, збереження та популяризації культурної та історичної спадщини м. Кам'янця-Подільського, вже на протязі трьохсезонного періоду здійснило археологічні дослідження - мала можливість переконатися в існуванні великого кам'яного ядра в кафе «Під брамою». Цей предмет, сферичний за формою та вирізаний з одного суцільного куска каменю місцевої породи має приблизно пів метра в діаметрі. На цьому предметі не виявлено ніяких специфічних позначок. В цьому ж самому місці було виявлено ще чотири менші кам'яні гарматні ядра, всі розмірами між 15 і 20 см в діаметрі. Можна вказати на велику кількість подібних екземплярів які є в таких зібраннях, як музей в Тауері (Великобританія) та фортеці біля Хан'ї (Крит). Великі кам'яні ядра відносяться до раннього періоду виготовлення. Фактично розміри цих предметів наближаються до діаметра мортирних куль, але кам'яні ядра є суцільними.

Артилерія в кінці XV ст. базувалась на масивних блоках, які встановлювались перед початком воєнних дій і не переміщались під час бою. Гармати метали свої великі кам'яні ядра на відносно короткі відстані. Транспортувались вони на місце битви в розібраному виді гужовим транспортом і збирались на місці. Гармати були громіздкі та дуже дорогі, проте вони були назвичайно важливим фактором у любих військових діях. Ядра для цих гармат вирізались з каменю на місці, безпосередньо перед битвою.

Після 1450-х сталися важливі зміни як в типах артилерії що виготовлялась, так і в засобах її використання. Було відкрито, що використовуючи ту ж саму кількість пороху можна досягти більшої швидкості при

зменшені діаметра стволу. Як результат артилерія стала більш легкою та більш переносною. На переломі століть визначився неухильний перехід до залізних ядер. Кам'яні ж може й залишилися в користуванні, як більш вторинний і менш значний матеріал, можливо до кінця XVI ст., але це вже було мало перспективним.

Базуючись на існуванні великого кам'яного ядра, яке було виготовлене в Кам'янці, або в його околицях, можна висловитися на користь тієї гармати для якої воно виготовлене. Основуючись на діаметрі ядра можна стверджувати, що це була велика гармата чавунного литва, можливо бомбарда. Допускаючи, що ядро не пошкоджене, та, здається, що ним ніколи не вистрілювали, можна допустити, що це ядро було виготовлене захисниками, але так ніколи і не було використане. Те, що найбільш ранні існуючі історичні записки, які свідчать про поширеність цього типу артилерії до 50-х - 70-х років, не згадують цей тип гармат, можемо брати як доказ проти існування такої гармати, оскільки документ описує лише оборонні озброєння при обороні міста в 1494 р., та знову в 1544 р. Застаріла і можливо більш не діюча зброя могла не включатися в реєстр. Будло би досить дивним те, що захисниками Кам'янця, який мав на протязі довгого часу статус військового пограниччя, не використовувалась би артилерія і раніше 1490-х років. Існування великокаліберних кам'яних ядер свідчить про те, що артилерія використовувалась в обороні Кам'янця ще до середини XV ст., якщо й не раніше.

Джерела:

- 1). Є. Сіциньскій 1928. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Українська Академія Наук. Київ. 2). І. Тиктор 1936. Історія українського війська. Львів. 1936р.

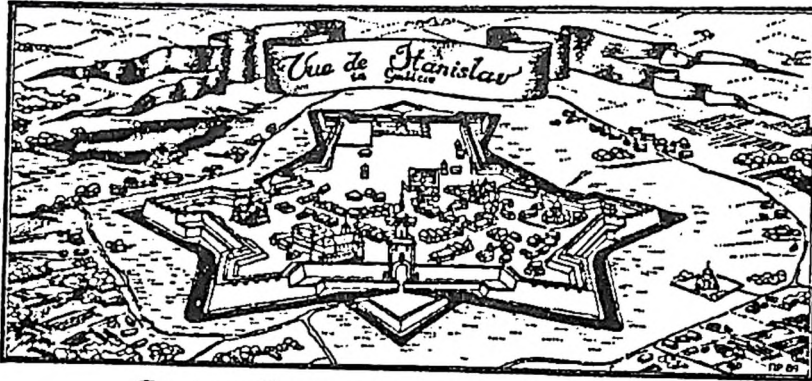
Покутське місто-фортеця Станіслав - одна з найбільш цікавих та самобутніх реалізацій цілісної системи міських укріплень в історії містобудування на теренах Правобережної України в XVII - XVIII ст. На жаль через брак першоджерел, особливо іконографічних, її творення відзеркалене в наявній історіографії досить скромно, переважно на рівні фіксаційних описів за станом на кінець XVIII ст. (В.Каліновський, С.Травковський, А.Станіславський та ін.).

Останнім часом автором віднайдено в архівних збірках декілька маловідомих планів міста, що значно розширюють дослідницькі можливості, в тому числі в zakresі вивчення колишніх міських укріплень. Два плани в збірці Російського воєнно-історичного архіву (колишній ЦДВІА СРСР, ф.428, о.1, сп.1347,1348) фіксують стан укріплень та міські забудови приблизно на один проміжок часу - третю чверть XVIII ст. Обидва мають повний очерк бастионних укріплень, зображення міської та приміської забудови, експлікацію головних споруд, головні шляхи та водотоки. Окрім того на одному з них поряд з планом вміщено досить детальну розгортку з боку головного в'їзду до міста з показом профілю фланків, фасаду куртини, зводного мосту, надбрамної вежі, деяких міських споруд за лінією укріплень (єзуїтський костюл, кам'яниця). Обидва плани окомірні, рукописні, викреслені тушшю на папері, тоновані аквареллю, російськомовні.

В картографічній збірці Крігсархіву (Відень) знаходиться найстаріший з відомих автору планів Станіслава, а точніше план власне його фортифікаційної системи (включно з палацом Потоцьких), датований 1743 роком. Його унікальною особливістю є наявність окрім власне бастионів другої смуги зовнішніх укріплень - земляного гласісу з тенальним фронтом. Фортифікації прокреслені дуже ретельно до подробиць. Масштаб приблизно 1:1550. План рукописний, викреслений на папері, тонований аквареллю, без підпису, без експлікації. Внутрішня міська забудова, передмістя, дороги та

водотоки не відображені. Другий, більш пізній план, у віденській збірці датований 1800 роком (за описом). Фортифікації зазначені вже тільки бастионні з двома рavelінами. Досить схематично показана міська забудова. Передмістя вже досить розвинуті, особливо в південно-західному напрямку. Документ окомірний, рукописний, туш на папері, з тонуванням аквареллю, масштаб приблизно 1:4300. Експлікація, підписи та датування відсутні. Чотири німецькомовних написи стосуються умов видимості деяких елементів укріплень з-за меж міста.

Слід зазначити також досить детальну копію з оригінального плану 1792 року, що зберігається у фондах ІФКМ (без інв.№), виконану І.Дрекслером в 1924 році. Це найбільш детальний з відомих нам фіксаційних планів, як з точки зору міських укріплень, так і цивільної забудови. Місцезнаходження оригіналу не встановлене.

Станіслав. Уявна реконструкція П.Ричкова

станом на середину XVIII ст. (макетувальні роботи виконали В.Ящук та С.Войтюк). Підсумовуючи, можна зафіксувати три етапи розвитку фортифікацій Станіслава. На початку було споруджено простору шестибастионну фортецю на основі правильного в плані шестикутника, на другому етапі будівництва до північно-східної куртини було долучено додаткову територію для замку (палацу) Потоцьких. Цей найбільш цікавий момент відбив чи не єдину у містобудівельній практиці спробу поєднання існуючих вже укріплень з просторовою моделлю чотирибастионного прямокутного замку. В місці контакту виникли нетрадиційні трапецієподібні бастиони. Куртина поміж цими двома частинами була заміщена ровом. Третій етап пов'язаний зі спробою зміцнення укріплень за рахунок зовнішнього пасма земляного гласісу з тенальним очерком (середина XVIII ст.) Роботи не були повністю завершені.

Разом з наративними джерелами (У.Вердум, д'Алейрак, Є.Куропатницький та ін.) в і д н а й д е н і картографічні джерела дозволили автору реконструювати на макеті забудову Станіслава за

ПЛАНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 70-90-х рр. XVIII ст. - ВАЖЛИВЕ
ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ФОРТИФІКАЦІЙ МІСТА.

Микола
Петров

Друга половина XVIII ст. в історії Кам'янця-Подільського - період особливий. Місто поступово відроджувалося від потрясінь нанесених йому турками. Цей чинник досить відчутно вплинув на обороноздатність і планувально-стратегічний розвиток Кам'янця-Подільського. Зовнішньополітична ситуація, що складалася на Поділлі, зумовлювала ту обставину, що оборонні споруди залишилися важливим елементом у містобудуванні. Найбільш цінними картографічними документами, що сприяють дослідженню проблеми, виступають топографічні плани міста 1773 (ЦДІА Росії. Ф.349. Спр.598), 1793 (Там же. Спр.347), 1794, 1797 (ЦДА ВМФ Росії. Ф.3. Спр.40), 1799 (ЦДІА Росії. Ф.348. Спр.640) та 1800 (Там же. Ф.349. Спр.658) років.

По-перше, плани дозволяють зробити висновок, що Старе місто в ті часи виступало не лише як густо заселена територія Кам'янця, а й як окремий оборонний форпост. Цьому сприяла його топографія - розташування на високому півострові. Доступ до Старого міста здійснювався лише трьома шляхами: через замковий міст, Руську і Польську брами, локалізація, плани і реконструкція яких відтворені досить детально. Причому, найбільше інформації про них зосереджують плани 1773 і 1797 років. Вони містять досить багату інформацію і про верхню лінію навколومیських укріплень. Так, якщо вести мову про її південну частину, то виявляється, що від військових казарм Вітте до каземату міських Михайлівських воріт тягнулася кам'яна стіна з бійницями, бастионом і батареєю. Батарея св.Андрія знаходилась недалеко від казарм, із західного боку, а бастион св.Андрія - знаходився майже посередині всієї протяжності стіни, над Руською брамою. На плані 1773 р. кам'яна стіна мала назву «Стіна Пloverовських» В стіні, через яку веде сучасна вул.Утьосиста функціонували ворота, що збереглися до наших днів.

Своєрідною виступає також західна частина верхніх міських укріплень. Над Вірменським бастионом, або батареєю св.Терези, згідно плану 1773 р., знаходився бастион св.Йосипа. Разом із старим Арсеналом і фундаментами нового, бастион отримав форму великого п'ятикутника, північно-східна стіна якого виходила на Вірменський ринок. Доступ із заходу до бастионів

Вірменського та св.Йосипа прикривала батарея св.Михайла. Від неї, аж до буд. № 6 по сучасній вулиці Ковальській, тягнулася кам'яна стіна. Підвищене місце північно-західного кутка садиби єзуїтських володінь (тепер двір історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту) займала батарея св.Трійці.

Особливе місце в оборонній системі міста займала і північно-східна лінія укріплень. Як свідчать плани 1773, 1793, 1794, 1797 і 1800 рр. вона формувалася складною системою укріплень нижньої і верхньої Польської брами, Кушнірською вежею і Турецьким бастионом з цілим рядом необхідних будов. Добре укріпленою залишалася у 70-90-і роки XVIII ст. і східна частина міста. Окрім високого валу, трьох веж, що локалізувались вздовж вул.Довгої, функціонували також бастиони й батареї. Так, М'ясницький бастион захищав підступи до Троїцького храму із заходу. З західного боку вежі Гончарської височіла батарея св.Ярсега. В межах дитячого садка № 13 знаходилася ще й батарея св.Георгія або Іванівська. В'їзд до міста від Руської брами з вул.Довгої, десь в межах сучасних садіб № 3 по вул.П'ятницькій і № 10 по вул.Довгій, захищала батарея св.Мойсея. На місці Миколаївської церкви наприкінці XVIII ст. виник і Миколаївський бастион.

За свідченнями згаданих планів будівлі та укріплення оборонного характеру функціонували і в каньйоні річки Смотрич, на міських ринках і у житлових кварталах. Слушно зауважити, що саме плани 1773 і 1794 рр. допомагають відтворити систему укріплень міста і Польських фільфарок з північного боку передмістя. Виявляється, що земляні укріплення у формі валів і бастионів, перекривали доступи до Польських фільварків від Біланівки і далі.

Плани міста 70-90-х років XVIII ст. дають підставу стверджувати, що природні рубежі, а також штучні укріплення Кам'янця XVIII ст., при використанні найновішої наступальної зброї і тактики облоги міст, робили Кам'янець недоступним. Разом з тим, вони можуть стати основою при відтворенні пам'яток фортифікації в Старому місті.

ФОРТИФІКАЦІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗА ПЛАНОМ К.ОППЕРМАНА 1794р.

Кам'янець-Подільський перш за все формувався як місто-фортеця. Генетичний зв'язок з Європою та активне існування в контексті європейської політики дали можливість відчутти тут вплив кращих фортифікаційних шкіл.

Після переходу у 1793 році під юрисдикцію російської корони Кам'янець розглядається вищими військовими колами як об'єкт побудови Нової фортеці Кропшадтського [фортового] типу після ліквідації та часткового пристосування укріплень попередніх епох. Враховуючи значну видовженість, якої набув західний кордон Росії, а також сусідство з Австрією і Прусією, імперія постала перед необхідністю створення нової концепції державної оборони, над чим вищі ешелони військового та військово-інженерного корпусу почали працювати з кінця XVIII ст. Військовий архів інженерного відомства зберіг матеріали, що відображають рекогносцировку західної прилордонної лінії у 1794-1797 рр., яка була доручена інженер-капітану Карлу Опперману, інженер-генерал-майору де Вітте [1795], інженер-генерал-майору Сухтелєву та інженер-генерал-майору Деволану [1797]. Як результат розвідки та аналізу цими людьми були розроблені плани фортифікації, про що також збереглися архівні документи.

Найбільший інтерес для нас становить план інженер-капітана Оппермана, який безпосередньо стосується Кам'янця-Подільського. За пропозицією цього інженера в ролі фортець були обрані Дінабург, Постава, Несвіж, Мінськ, Остріг, Кам'янець-Подільський. З них дві - Мінська та Кам'янець-Подільська фортеці повинні були належати до розряду великих. На користь Кам'янця було те, що тут вже була стара фортифікаційна система, хоч, як відзначав генерал-лейтенант Федір Ласковський: «что...касается Каменца-Подольского, то все инженеры того времени, да и сам капитан Опперман находили местоположение его самым невыгодным для возведения крепостной ограды, вследствие близости болот, окружающих город со всех сторон. Существующая ограда, состоя из старинных каменных стен, не могла оставаться в таком виде и, наконец, крепость заключала в себе довольно обширный и многолюдный город, который, по политическим обстоятельствам и характеру жителей, мог только вредить обороне и парализовать ее действия».(1) До того ж Кам'янець-Подільський, долає Ф.Ласковський, всупереч «приписываемой ему в то

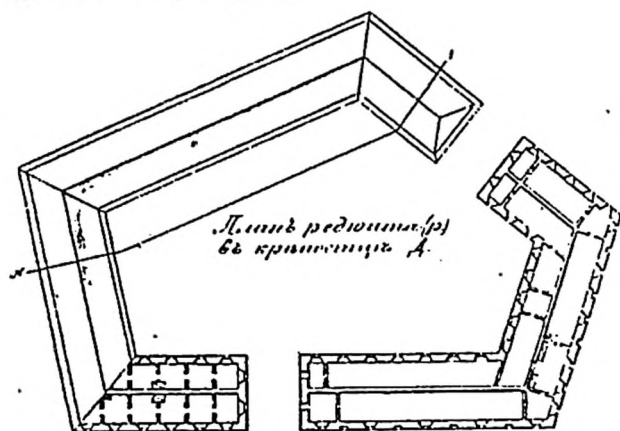
время стратегической важности, представлял по своему топографическому положению весьма важные невыгоды, как для сооружения новой крепостной ограды, так и при исправлении существовавшей в то время старинной. Особенность местности заключается в том, что...противоположный берег реки, окружающей крепость со всех сторон значительно, командует ею». (2)

Паївний стан лівого берегу кам'яноу р.Смотрич був настільки очевидним, що практично унеможливав деблокуючу атаку гарнізону міста. Таким чином, коли б гарнізон Кам'янця був взятий в облогу, це значило б фактично катастрофу. За визначенням генерала Деволана: «Эта крепость расположена была хорошо для того времени, когда турки и татары довольствовались открытым нападением, не употребляя артиллерии. С введением этой, у турок крепость эта была взята вместе с другими...» (3) Коли фортеця була захоплена за допомогою артилерії у др. пол. XVII ст., то на кін. XVIII ст. артилерійська наука та сила гарматного пострілу досягла таких вершин, що з пануючих лівобережних пагорбів місто досить легко можна було розбомбардувати. Саме на ліквідацію такої небезпеки і був направлений план Оппермана, розроблений ним за наказом командуючого військами, дислокованими в губерніях, приєднаних від Польщі, князя Юрія Долгорукого, у 1794 р.

Цей план передбачав: 1) зламати Нову фортецю [горнверк] і зрівняти це місце; 2) частково [у східній частині] зламати Стару фортецю, а західні кам'яні стіни дещо реконструювати, захистивши земельним бруствером; 3) навкруги міста збудувати кам'яну стіну ламаючої лінії з казематовими фланкуючими приміщеннями, або відкритими батареями. При найбільш захищених ділянках стіни мали бути збудовані казарми та магазини для гарнізону на 1000 солдатів; 4) у найбільш високих місцях Старого міста вирішено було побудувати артилерійські батареї, розмістивши їх так, щоб вони не прострілювались вогнем з-за кам'яноу. Для того, щоб зрівняти або наблизити висоту міських батарей до висоти пануючих лівобережних пагорбів, планувалось штучно підняти їх платформи, збудувавши під ними приміщення для зберігання пороху. Крім цього, враховуючи незахищеність кам'яноу, що оточував місто і який важко було контролювати з міських батарей, було вирішено очистити його від всіх будівель, звести дві греблі, що давали б змогу підтримувати рівень води у

річці літньої пори року, а головне - побудувати артилерійські казематові кофри для стрільби по настільній траєкторії вздовж рову. Для задоволення потреб замку, каньйону та міста артилерійський парк тут мав налічувати 25 гармат великого калібру у замку, 50 на верхніх батареях міста та 125 малокаліберних у кофрах каньйону і фланкуючих казематах міста та замку. Гарнізон повинен був налічувати 3500 піхотинців та 400 артилеристів. Проте найбільш масштабні роботи були запроєктовані за межами міста, яке у ті часи розташовувалось у межах сьогодишнього Старого міста.

Щоб виключити загрозу блокади, вирішено було побудувати відносно невеликі, але добре озброєні артилерійські форти, що зв'язувалися б з містом підземними комунікаціями.

Головний і найбільший форт неправильної п'ятикутної форми повинен був розміститися на північному пагорбі, приблизно у районі сьогодишнього кабельного заводу, оскільки він тяжів над самою низькою та відкритою частиною міста. На кожному бастіоні планувалося розмістити по 10, а на кожному рavelіні по 6 великокаліберних гармат [разом 80 одиниць]. Для прикритої дороги було необхідно 15 гармат малого калібру. Гарнізон, що налічував 1500 піхотинців та 190 артилеристів, мав розміститися у спеціально збудованих казармах та магазинах. З містом цей форт з'єднувався підземним переходом, який починався на лівому березі Смотрича напроти Кушнірської башти. Другий, дещо менший форт, за формою плану правильний чотирикутник, мав бути збудований на південному пагорбі, там, де сьогодні знаходяться склади військового училища. Крім чотирьох бастіонів та чотирьох рavelінів посередині форту був запланований круглий канальєр, що давав змогу активно маневрувати вогнем на всі боки. Для цього необхідно було 66 великокаліберних гармат - по 10 на бастіони, по 4 на рavelіні та 10 на канальєр. Десять малокаліберних гармат захищали прикриту дорогу. 1200 піхотинців та 152 артилеристи - гарнізон

форту - теж мали спеціально збудовані казарми. Південний форт, як і північний з'єднувався з містом підземним переходом. Нарешті, третє окреме укріплення фортового типу, що мало взаємодіяти з замком, повинно було вирости напроти нього на полі над Карпасарами. Тут пагорб давав змогу контролювати частину міста та замок. Тому укріплення набувало форми відкритого форту з одним бастіоном, двома напівбастіонами та двома рavelінами, оберненими у бік поля, але з відкритою горжею у бік міста. Така форма давала змогу і місту контролювати це укріплення у разі його захоплення ворогом. Сюди планувалося 40 великокаліберних та 10 малокаліберних гармат, 800 піхотинців і 100 артилеристів. Таким чином, Кам'янець-Подільський отримував логічно завершену систему укріплень відповідно до вимог часу, котрі виводили його на рівень фортець високого гатунку, неприступність якої забезпечували 261 гармата великого калібру, 160 малого, 4 тисячі піхотинців та 842 артилеристи. Така фортеця, що була опорним пунктом значних військових сил, могла не тільки вести активну оборону, але й контролювати стратегічно важливу ділянку території з розв'язкою доріг. Для порівняння - під час переходу фортеці під російську юрисдикцію вона налічувала 245 гармат різного роду і калібру. Проте проект капітана Оппермана не був реалізований. З одного боку він був розроблений у той непевний час, коли за 6 років кін. XVIII - поч. XIX ст. змінилося три російських монархи. З іншого - південний напрямок російської зовнішньої політики дещо втрачав актуальність в зв'язку з подіями в Європі. Крім того, вражає кошторисна вартість плану Оппермана. У цінах того часу вона складала 1 млн. 180 тис. карбованців. Тому у 1797 році Кам'янець-Подільська військово-інженерна команда запропонувала свій, спрощений та здешевлений, варіант реконструкції фортеці, реалізація якого йшла досить повільними темпами і до 1812 року, коли фортецю було виведено за штат військових об'єктів, тут майже нічого не було зроблено. На щастя саме повільність та нерозторопність військового відомства дали змогу зберегти систему кам'янецьких укріплень середніх віків та нового часу, котрі в поєднанні з оригінальними забудовами культурного та цивільного характеру створюють унікальний архітектурний ансамбль старовинного міста, надаючи йому вигляду своєрідної неповторності.

Примітки:

1. Ласковський Д. Матеріали для історії інженерного мистецтва в Росії, ч. IV, 1869, рукопись. [ВИА г. Москва]. с. 48-49. 2. Там же, с. 638.
3. Там же, с. 1428.

Проблеми охорони фортифікаційних споруд в Україні

	А.Рудницький	2	ПРОБЛЕМИ І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ АРХІТЕКТУРИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.
	О.Мацюк	3	ЗАМКИ І ФОРТЕЦІ УКРАЇНИ. СТАН ТА ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ.
	Г.Петришин	4	ІСТОРИЧНІ СИСТЕМИ УКРІПЛЕНЬ В УКРАЇНІ.
	І.Дида	4	ФОРТИФІКАЦІЇ І КРАЄВИД В УКРАЇНІ
□ Загальні питання досліджень	О.Пламеницька	5	ВИСЛІДИ І ПЕРСПЕКТИВИ СТУДІЙ МУРОВАНОГО ОБОРОННОГО БУДІВНИЦТВА ПОДІЛЛЯ
	Б.Колосок	9	ПРО ДАТУВАННЯ НАЙДАВНІШИХ МУРОВАНИХ УКРІПЛЕНЬ ВОЛИНІ.
<hr/>			
	В.Вечерський	11	УКРІПЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ ГЛУХОВА: НЕЗ'ЯСОВАНІ ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ.
	Є.Лопушинська	13	МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ. ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ АНСАМБЛЮ В СВІТЛІ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ.
	С.Трубчанінов	15	БОРОТЬБА З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИМИ НАПАДАМИ НА ПОДІЛЛЯ В 2-й пол. XVI -1-й пол. XVII ст.
	Б.Колосок	16	ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ XVI-XVII ст. ОЛИКИ, БЕРЕСТЕЧКА, ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО.
	О.Годованюк	16	МАЛОВІДОМІ ОБОРОННІ ХРАМИ ВОЛИНІ.
	К.Липа	17	ЗАМОК У САТАНОВІ.
	І.Абрамова, С.Швець-Машкара	18	ДВІ ОБОРОННІ ЦЕРКВИ 1-ої ПОЛОВИНИ XVII ст. НА ВОЛИНІ.
	С.Кравцова	24	СЛІДИ ФРАНЦУЗЬКОЇ ШКОЛИ У ФОРТИФІКАЦІЯХ УКРАЇНИ XVII ст.
	В.Ленченко	25	ХОРТИЦЬКИЙ ЗАМОК ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО.
	О.Тищенко	25	ВИДАТНИЙ ФОРТИФІКАТОР ФРАНЦ ДЕВОЛАН І ЙОГО РОБОТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.
	Т.Товстенко	26	КАНІВСЬКИЙ ЗАМОК. ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ ТА ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ.
	С.Кравцов	33	БРЮДІВСЬКИЙ ЗАМОК.
□ Розвідки з окремих питань	І.Фуголь, Б.Греділь	34	ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТУ ТАРАКАНІВ.
	А.Мартинюк	35	СЕРЕДНЬОВІЧНІ ОБОРОННІ СИСТЕМИ ЛЬВОВА.
<hr/>			
	І.Винокур	20	ДО ПИТАННЯ ПРО ВІК КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО.
	Є.Пламеницька, О.Пламеницька	22	НОВА КОНЦЕПЦІЯ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ФОРТИФІКАЦІЙ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В АСПЕКТІ ВИЗНАЧЕННЯ ВІКУ МІСТА
□ Дискусія	А.Мандзіш	43	ДЕЩО ПРО РАННЄ ВИКОРИСТАННЯ АРТИЛЕРІЇ
<hr/>			
	В.Фенцур	14	ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ОБОРОННОГО ЗОДЧЕСТВА В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ.
	М.Гайда	28	ОБОРОННІ ЗАМКИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ.
	І.Андрушко	29	СУЧАСНИЙ СТАН ЗБЕРЕЖЕНОСТІ ЗАМКІВ НА ПОДІЛЛІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ РЕСТАВРАЦІЇ.
	Л.Горницька	31	ЗАМОК В БЕРЕЖАНАХ. ПРОЕКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ПРИСТОСУВАННЯ.
	З.Лагуш	32	ЗАМОК В МИКУЛИНЦЯХ. ПРОЕКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЯ.
	К.Присяжний	36	СЕРЕДНЬОВІЧНІ УКРІПЛЕННЯ ЛЬВОВА. СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ТА РЕСТАВРАЦІЇ.
□ Проблеми реставрації	Л.Крощенко, Є.Осадчий	37	ДО ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ПЕРВІСНОГО ВИГЛЯДУ ОБОРОННОЇ ХРЕСТОВОЗДВИЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ БРАТСЬКОГО МОНАСТІРЯ В М.ЛУЦЬКУ.
	М.Бевз, М.Дзюпина В.Степанков	38 40	ІКОНОПИС ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРИ ОБОРОННИХ СПОРУД МІСТ. «РЕЛЯЦІЯ» С.МАКОВЕЦЬКОГО.
	П.Ричков	44	ДАВНЯ КАРТОГРАФІЯ СТАНІСЛАВА: ЗНАХІДКИ ТА ВИСНОВКИ.
□ Джерела вивчення історії фортифікації	М.Петров	45	ПЛАНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 70-90-х рр. XVIII ст.
	І.Данілов	46	ФОРТИФІКАЦІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗА ПЛАНОМ К.ОППЕРМАНА 1794 р

Редколегія О.Пламеницька, С.Трубчанінов, В.Фенцур
 Технічний редактор В.Михайловський
 Макет виготовлено Рекламно-видавничий відділ АТ «Квітка України» (Кам'янець-Подільський, тел/факс 03849-23727) «Зебра, Ltd» (Хмельницький)
 Макет © І.Лобашов, С.Трубчанінов, С.Яновицький, 1993.
 Друж Кам'янець-Подільська міська друкарня, майдан Польський Ринок, 18, зам.2395, тираж 500